

Islamofobie en discriminatie

Islamofobie en discriminatie

.....

Ineke van der Valk

PALLAS PUBLICATIONS

Inhoudsopgave

Woord vooraf • 7

Ernst Hirsch Ballin

- 1 Inleiding • 11**
- 2 Wat is islamofobie? • 17**
  - 2.1 Begripsverkenning • 18
  - 2.2 Racisme • 22
  - 2.3 Stigmatisering • 25
  - 2.4 Vooroordelen • 26
  - 2.5 Motieven en politieke exploitatie • 28
  - 2.6 Ideologie • 30
  - 2.7 Afsluitend • 33
- 3 Publieke en politieke uitingen • 35**
  - 3.1 Islamofobie op het internet • 37
    - 3.1.1 Meldingen • 37
    - 3.1.2 Sites en fora • 40
    - 3.1.3 Thema's • 44
  - 3.2 De PVV en islamofobie • 51
  - 3.3 Extreemrechts en islamofobie • 60
    - 3.3.1 Extreemrechts • 61
    - 3.3.2 Standpunten over islam/moslims • 64
  - 3.4 Afsluitend • 73
- 4 Geweldacties tegen moskeeën • 75**
  - 4.1 In de westerse wereld • 75
  - 4.2 Nederland 2005-2010 • 76
  - 4.3 Afsluitend • 85
- 5 Legale protestacties tegen moskeeën • 87**
  - 5.1 In de westerse wereld • 87
  - 5.2 Nederland 2005-2010 • 88

5.3 PVV en moskeeën • 89

5.4 Afsluitend • 92

6 Toenemende discriminatie? • 95

6.1 Het begrip discriminatie • 95

6.2 Verdragen, wet- en regelgeving • 96

6.3 Veranderend beleid en wetgeving • 99

6.3.1 Verblijfsrechten • 101

6.3.2 Integratie en culturele uitingen • 102

6.4 Arbeid • 106

6.5 Onderwijs • 110

6.6 Huisvesting • 113

6.7 Afsluitend • 115

7 Ter afsluiting: samenvatting, reflectie en aanbevelingen • 117

Noten • 129

Lijst van afkortingen • 153

Over de auteur • 155

Over EMCEMO • 157

Woord vooraf

De Iraanse juriste Shirin Ebadi, in 2003 onderscheiden met de Nobelprijs voor de vrede wegens haar strijd voor de rechten van de mens, bezocht eind 2011 de Universiteit van Amsterdam. Bij al haar zorgen om de rechten van de mens in haar land verloor ze de andere kant van de geschiedenis niet uit het oog. De vraag naar de verhouding tussen islam en rechten van de mens in de westerse wereld kwam, zo merkte zij op, pas in de belangstelling toen het door de USSR gedomineerde statensysteem in 1989 was bezweken. Voordien waren de taliban en allerlei andere dubieuze regimes nog welkome bondgenoten van het Westen in de strijd tegen het communisme.

Hiermee legde zij in een enkele zin de vinger bij de rol van generaliserende vijandbeelden in machtspolitiek. Na 1989 zocht men een nieuwe vijand, aldus Shirin Ebadi, en vond die in “de” islam. Samuel Huntington schreef in 1993 een artikel over “The Clash of Civilizations?”, toen nog met een vraagteken. Drie jaar later werd zijn boek *The Clash of Civilizations* een bestseller; het vraagteken was in de spraakmakende boektitel verdwenen. Weer vijf jaar later leverde een gevaarlijke, maar qua omvang heel kleine minderheid in de wereld van de islam onder leiding van Osama bin Laden het “bewijsmateriaal” bij het steeds dikkere uitroepteken dat de publiciteit achter Huntingtons boektitel had geplaatst.

In dit tijdsgewricht is onderzoek zoals dat van Ineke van der Valk zeer welkom. Haar studie brengt de feitelijke omvang van de verschillende varianten van islamofobie in kaart en beschrijft waar deze uitdraaien op discriminatie wegens geloof. Hierbij gaat zij in op de veranderingen in de beeldvorming omtrent islam en moslims. Aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw was de islam in westerse ogen meestal nog een exotisch fenomeen. Vaak zag men voorbij aan de intense culturele uitwisseling die – vooral in Andalusië, maar op dat moment nog steeds op de Balkan – had plaatsgevonden. Ineke van der Valk herinnert hier aan de kritiek van Edward Said op het West-Europese *Orientalism*. Toch overheerste bij vele oriëntalisten, van wie de Nederlander Snouck Hurgronje een der belangrijkste was, een gevoel van diep respect.

De historische conflicten tussen islam en christendom – of misschien moeten we zeggen: tussen concurrerende ambities tot het bouwen van *imperia*: zie het in 2010 verschenen boek van Henk Boom *De Grote Turk* – werken tot op de dag van vandaag door in de beeldvorming. In de context van een democratische rechtsstaat is vrijheid van religiekritiek een grondrecht, dat ook geldt wanneer die kritiek door religieuze mensen als kwetsend wordt ervaren. Het staat eenieder vrij te bepalen op welke aspecten of verschijningsvormen van een religie hij zijn kritiek wil richten. Wie echter meent grote religieuze en ideële stromingen over één kam te kunnen scheren, doet ze onrecht. Elk daarvan heeft vredelievende, maar ook onverdraagzame of zelfs gewelddadige verschijningsvormen.

Het ergste is intussen niet de naar wetenschappelijke maatstaven onzorgvuldige beeldvorming, maar dat wat vooroordelen in relaties tussen mensen teweegbrengen. Wanneer bijvoorbeeld in de Nederlandse politiek de ene partij claimt dat “de” islam een politieke ideologie is en de andere dat deze als religie moet worden gezien, is weliswaar de ene opvatting onverdraagzamer dan de andere, maar moet ook worden gezegd dat ze allebei een simplificatie zijn. De islam kent net als het christendom velerlei verschijningsvormen. Ook al hebben sommige verschijningsvormen in verbinding met politieke en economische macht een politiek-ideologisch karakter aangenomen, het overgrote deel daarvan is in de huidige context primair religieus van aard.

Een eerlijk gesprek vergt aandacht voor beide. Een onderzoek dat tegen het einde van de vorige kabinetsperiode is gepubliceerd (maar wegens het ontbreken van alarmbellen in de publiciteit nauwelijks aandacht kreeg), leert dat moslims in Nederland – net als christenen en joden – in allerlei schakeringen meer of minder gestreng religieus leven; veruit de meesten doen dat niet, net zo min als aanhangers van andere brede stromingen. Wie denkt dat er een scherpe scheidslijn loopt tussen gelovig en ongelovig zijn, vergist zich. Zinvol beleid richt zich daarom slechts tegen die uitwassen die andere mensen schade toebrengen en probeert iedereen in ons land te stimuleren tot wederzijds respect ongeacht religie, sekse of seksuele geaardheid.

Daarom doet men mensen onrecht door ze *wegens hun religie* aan een extra loyaliteitstest te onderwerpen. Soms wordt geprobeerd ze te hinderen in aspecten van hun leefwijze (bijvoorbeeld door het dragen van hoofdoekjes in diskrediet te brengen), soms op geraffineerder wijze. Toen een door de EU en haar lidstaten ingestelde Europese Conventie een preambule ontwierp van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, werd overwogen daarin een verwijzing op te nemen naar het joods-christelijk erfgoed van Europa. Wegens de – vooral in Frankrijk strikt beleden – scheiding van kerk en staat, werd uiteindelijk gekozen voor de open formulering dat de Unie “zich bewust is van haar geestelijke en morele erfgoed”. De laatste jaren doet echter de verwijzing naar het joods-christelijke erfgoed weer opgang, soms met de klankkleur van een afgrenzing ten opzichte van de islam. Hand in hand hiermee wordt aan “de” moslimgemeenschap en voorgangers van de islam gevraagd om afstand te nemen van radicale en negatieve tendensen – alsof dit nog niet door de meesten onder hen allang is gedaan en alsof dit niet behoort tot de taak van *iedere* religieuze leider. Toen spanningen dreigden rondom de film *Fitna*, is de regering in gesprek gegaan met vertegenwoordigers van *alle* religieuze en levensbeschouwelijke stromingen, dus niet specifiek met die van de islam. De gezamenlijkheid van hun verklaring na dit gesprek onderstreepte de gezamenlijkheid van de erin vertolkte democratische en rechtsstatelijke waarden.

Zulke positieve ervaringen zijn er gelukkig nog steeds, maar we moeten beseffen dat islamofobie, net als antisemitisme, homofobie en andere vormen van discriminerend gedrag, het samenleven op basis van deze waarden op de proef stelt. Dit boek scherpt de lezer in hoe groot de waarde is van wederzijds respect van en voor eenieder.

Ernst Hirsch Ballin

Hoogleraar rechten van de mens (Universiteit van Amsterdam) en Nederlands en Europees constitutioneel recht (Tilburg University)

I Inleiding

Op 22 juli 2011 richtte een Noorse islamofobe rechtsextremist¹ een bloedbad aan onder jonge sociaaldemocraten op het eiland Utoya bij Oslo. Er vielen tientallen doden en gewonden. Ook plaatste hij bommen bij Noorse regeringsgebouwen waarbij eveneens doden vielen. De dader handelde uit ideologische motieven: hij wilde een einde maken aan de islamisering van Noorwegen en degenen die hij daarvoor verantwoordelijk hield treffen. Zijn aanslag was politiek van karakter. Hij richtte zich niet alleen tegen een jonge multiculturele generatie en het toekomstige partij kader onder hen, maar evenzeer tegen de instellingen van de Noorse democratie, tegen de basiswaarden van diversiteit en openheid.² Voor zover bekend verrichtte de schutter zijn daden als eenling. Wel maakt hij in zijn motieven en standpunten deel uit van een breder, vooral virtueel netwerk dat zich richt tegen islam/moslims. Dit blijkt onder meer uit het door hem opgestelde en breed verspreide manifest met zijn vele verwijzingen. Het gaat hier om een islamofobe ideologie die wereldwijd door veel mensen en bewegingen wordt gedeeld en verspreid, vooral via de nieuwe media. Een belangrijk deel van deze (virtuele) beweging wijst niet alleen naar de islam/moslims bij de constructie van een vijandbeeld, maar houdt daarnaast de sociaaldemocratie verantwoordelijk voor de vermeende islamisering van Europa. Deze ideologie komt in verschillende varianten voor. Er zijn extremistische versies, extreme versies en gematigde varianten. De Noorse aanslagpleger is primair vanuit de extremistische versie van deze ideologie tot zijn geweldsdaden gekomen. Hij is extremistisch, niet alleen in zijn daden maar ook in zijn woorden en programmapunten. In Nederland waren openlijke steunbetuigingen voor zijn daden weliswaar zeldzaam, maar kwamen voor.³ Vaker werden op internetfora begrip en instemming met zijn ideeën en motieven verwoord. Een islamofobe ideologie in verschillende varianten, extremistisch dan wel extreem of gematigd, vindt ook in Nederland weerklank, zoals onder meer deze steunbetuigingen en uitingen in verschillende nieuwe media laten zien. Traditionele landsgrenzen zijn daarbij flinterdun en van steeds minder betekenis. Nederland wordt wereldwijd door islamofobe ideologen wel gezien als de frontlinie in de *clash of civilizations*.⁴ Toen deze aanslagen in Noorwegen plaatsvonden, stond dit boek al

in de steigers. Zij vormen niet de aanleiding, maar wel een reden temeer om deze ideologie aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Het systematisch in kaart brengen van uitingen van racisme en extremisme is in de afgelopen jaren onder meer gedaan door de *Monitor Racisme & Extremisme*.⁵ In deze monitorstudies werd regelmatig zorg geuit over toenemende islamofobie en discriminatie van moslims.⁶ Dit betrof niet alleen het negatieve opinieklimaat over moslims, maar ook het toegenomen geweld tegen deze gemeenschap en het meer gedogen van tegen moslims gerichte uitingsdelicten.⁷ Anti-islamitisch geweld in Nederland nam volgens de beschikbare gegevens in 2009 kwantitatief enigszins af, maar bleef veel voorkomen in vergelijking met andere doelwitten en slachtoffers.⁸ Ook het Meldpunt Discriminatie Internet (MDI) wijst al een aantal jaren op het grote aantal meldingen van discriminerende uitingen op internet. ‘Waar het publieke debat over moslims op straat, op televisie en in kranten al heftig wordt gevoerd, is de drempel tot het doen van beledigende uitingen op het internet laag en worden moslims dan ook vaak op zeer grove wijze beledigd.’⁹

Uit onderzoek in de jaren negentig kwam al naar voren dat de beeldvorming over moslims onder de Nederlandse bevolking vrij negatief was. Vooral na de aanslag op het WTC in New York door extremistische islamisten in 2001, gevolgd door de moord op Van Gogh in 2004, kwamen moslims en islam in het brandpunt van de maatschappelijke, politieke en publicitaire belangstelling te staan en sindsdien is dit beeld alleen maar negatiever geworden.¹⁰

Vergeleken met inwoners van andere westerse landen denken Nederlanders relatief ongunstig over moslims. Het Pew Research Center, een onafhankelijk Amerikaans onderzoeksbureau, noemt voor Nederland sinds 2005 een redelijk constant percentage van rond de 50% van de bevolking met negatieve opinies over moslims. Ter vergelijking, voor het Verenigd Koninkrijk was dit in 2005 14% en voor de Verenigde Staten 22%. In Duitsland werden wel percentages gevonden die vergelijkbaar zijn met de Nederlandse gegevens.¹¹ Wat ervaren discriminatie betreft, rapporteerde een onderzoek in opdracht van de Europese Unie in 2008 dat één op de drie moslims van Turkse en Noord-Afrikaanse afkomst

in Nederland in de onderzochte periode discriminatie op grond van geloof/etnische afkomst had ervaren.¹² ECRI, de Europese instantie die de ontwikkelingen rond racisme en intolerantie volgt, rapporteerde in 2007 een zorgelijke verslechtering van de toon in het publieke en politieke debat over integratievraagstukken in Nederland. De berichtgeving over moslingemeenschappen in de media werd stigmatiserend en onevenwichtig genoemd.¹³ Ook andere internationale organisaties zoals Human Rights Watch en de Raad van Europa lieten zich kritisch uit over de situatie in Nederland en het gevoerde beleid.¹⁴

Toch zijn er ook gegevens uit onderzoek die deze zorgen relativeren. In een rapport uit 2011 van het Pew Research Center wordt wereldwijd een toename van aan godsdienst gerelateerde sociale spanningen geconstateerd in de periode 2006-2009. Opmerkelijk is dat ook enkele West-Europese landen een substantiële toename van dit soort spanningen doormaakten. Dit geldt voor Denemarken en het Verenigd Koninkrijk die hoog scoorden en Zweden dat gematigd scoorde. Nederland behoort tot de landen die in dit onderzoek laag scoorden.¹⁵ Een grotere afkeer van de islam in de publieke opinie betekent niet automatisch een grotere etnische distantie ten opzichte van migranten. Volgens een studie van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) uit 2005 nam de interetnische distantie juist af. Ook leiden negatieve denkbeelden over een groep niet altijd tot discriminerend gedrag. Volgens bevindingen van onderzoek door de Europese Unie naar minderheden en discriminatie, het zogenoemde EU-MIDIS-onderzoek uit 2008 komen de discriminatie-ervaringen van Turken en Marokkanen in Nederland overeen met het Europese gemiddelde. Eén op de drie personen uit deze groepen ervoer één of meerdere keren discriminatie op grond van geloof/etnische afkomst. Tegelijkertijd blijkt uit landelijke surveys van de *Monitor Rassendiscriminatie* (2005 en 2009) over discriminatie-ervaringen dat Turken (17% in 2009) en Marokkanen (25% in 2009) in Nederland vergeleken met andere etnische groepen significant vaker discriminatie ervaren op grond van hun geloof. De data uit verschillende bronnen geven echter volgens deze studie geen eenduidig beeld als het gaat om de vraag of er sprake is van een stijgende of een dalende lijn in deze vorm van discriminatie.¹⁶

Hoe komt het dat een islamofobe ideologie juist in het tot voor kort als zo tolerant bekend staande Nederland vaste voet aan de grond lijkt te hebben gekregen? Verschillende wetenschappers hebben zich over deze vraag gebogen. Negatieve beeldvorming over de islam/moslims is volgens sommige onderzoekers gerelateerd aan het proces van secularisatie dat Nederland sinds de jaren zestig van de vorige eeuw heeft doorgevoerd. Van Stokkom verwijst naar de kloof in waarden tussen een seculier geëmancipeerde meerderheid en orthodoxe moslimgemeenschappen.¹⁷ Hij oppert dat een cultuurconflict met de islam in het liberale Nederland met zijn culturele vrijheden en sterke gelijkheidsdenken mogelijk sterker wordt beleefd dan elders. Religie wordt in Nederland, zo stelt hij, bij uitstek gezien als een privéaangelegenheid, een lifestyle element dat zich niet leent voor openbaarheid, temeer niet als een religie geassocieerd wordt met maatschappelijke ongelijkheid, onderdrukking en intolerantie. Kennedy wijst erop dat het proces van ontkerkelijking dat Nederland doormaakt ook een keerzijde heeft: de verschillen tussen de verzuilde gemeenschappen zijn verdwenen en daarmee zou sprake zijn van verlies van het vermogen om te gaan met culturele verschillen. Bovendien wankelen, in zijn visie, de fundamenten van verdraagzaamheid, op het moment dat tolerantie – eens een *houding* – tot algemeen geaccepteerde *ideologie* van een meerderheidscultuur is geworden maar niet van toepassing wordt geacht op groepen die worden verdacht van intolerantie.¹⁸ Ook Bovenkerk wijst op het belang niet alleen eenzijdig te kijken naar vooroordelen, maar ook een meer tweezijdig cultuurconflict in de analyse over islamofobie te betrekken. Hij noemt de mate van conformisme onder grote delen van de Nederlandse bevolking en de daaruit voortvloeiende neiging om politici in hun toenemend negatieve standpunten over de islam/moslims te volgen.¹⁹ De toename van islamofobie staat ook in andere opzichten niet op zichzelf. Er hebben zich in de afgelopen jaren grote veranderingen voorgedaan op het gebied van het denken over integratie van minderheden. De gewijzigde attitudes ten aanzien van de islam moeten ook in deze meer algemene context beschouwd worden. Prins heeft het in dit verband over een *discursive turn*.²⁰ Ook ikzelf heb het discours van politici die in de jaren negentig van de vorige eeuw hieraan hebben bijgedragen in meer detail geanalyseerd.²¹ Anderen, zoals Vasta, kijken niet zozeer naar het discours maar meer naar de verschuivingen in voorgestane beleidsmodellen: van multicultu-

ralisering naar assimilatie.²² De Zwart analyseert in het zelfde kader de rol van het fijnmazige systeem van etnische categorisering dat de overheid sinds de jaren zeventig heeft ontwikkeld. Dit systeem werd ingesteld om gericht doelgroepenbeleid te kunnen voeren met het oog op het tegengaan van maatschappelijke achterstanden van leden van etnische minderheidsgroepen, maar heeft een reeks onbedoelde maatschappelijke gevolgen geproduceerd. Etnische verschillen werden erdoor geïnstitutionaliseerd, en zijn intussen alom aanwezig en rigide en vanzelfsprekend geworden.²³

Conformisme, secularisatie, een daarmee gepaard gaande ervaren kloof in waarden of een cultuurconflict en een meer algemeen veranderend (beleids)discours zijn zeker processen die een rol spelen bij toenemende negatieve beeldvorming over moslims. Om te begrijpen waarom een islamofobe ideologie juist in Nederland veel weerklank vindt, is het bovenal van groot belang vast te stellen dat deze ideologie in de loop der tijd een steeds krachtigere politieke vertaling heeft gevonden: er loopt een lijn van de uitlatingen van vvd-politicus Bolkestein naar Fortuyn, Hirsi Ali en tenslotte Wilders en de pvv waarin islamofobie een centrale plaats inneemt.²⁴

Aan de vraag naar het waarom van het steeds vaker voorkomen van islamofobie in Nederland gaan daarnaast andere vragen vooraf. Wat is islamofobie precies? Wat zijn de aard en achtergronden van dit verschijnsel. Hoe kan het worden gedefinieerd? Hoe uit het zich? Op deze vragen wordt in dit boek ingegaan.

Onderzoek naar het verschijnsel islamofobie kent nog geen lange traditie. Naast het al genoemde onderzoek van de *Monitor Racisme & Extremisme* en opiniesurveys is er in Nederland maar beperkt over gepubliceerd.²⁵ In studies die over dit onderwerp zijn verschenen wordt vooral aandacht besteed aan de maatschappelijke context die sinds 11 september 2001 heeft geleid tot een toename van deze vorm van racisme, aan opinieonderzoek en aan uitingen van islamofobie in reactie op schokkende gebeurtenissen zoals de aanslag op Van Gogh. Daarnaast wordt ingegaan op verschillende thema's zoals jongeren, beeldvorming en

overheidsbeleid. Er is relatief weinig aandacht voor theorievorming over het verschijnsel.

In dit boek worden het verschijnsel islamofobie en een aantal uitingsvormen ervan besproken. In hoofdstuk 2 wordt nagegaan wat de stand van theorievorming is in de internationale literatuur. Hierbij wordt zowel naar het begrip gekeken als naar het verschijnsel. In hoofdstuk 3 worden uitingen van islamofobie in de politieke en publieke arena besproken op basis van documentanalyse, met inbegrip van internetuitingen en -publicaties. Vervolgens komen in het bijzonder de pvv en aansluitend meer traditionele extreemrechtse en rechtsextremistische formaties aan de orde. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van geweldacties die de afgelopen jaren zijn ondernomen tegen de aanwezigheid of voorgenomen vestiging van islamitische gebedshuizen. Onderzocht wordt of er sprake is van bepaalde patronen in het voorkomen van deze acties. Komen ze bijvoorbeeld in bepaalde steden meer voor dan in andere? Zien we dezelfde actoren? In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op niet-gewelddadige acties tegen moskeeën voor zover deze werden verslagen in de geschreven pers. Het is zeker niet zo dat in deze acties altijd sprake is van islamofobie, maar dat kan wel het geval zijn. Ook worden de politieke initiatieven die de pvv onderneemt tegen (de bouw van) moskeeën besproken. In hoofdstuk 6 wordt de wetgeving in Nederland op het gebied van discriminatie behandeld en komen de recente veranderingen op het gebied van immigratie, integratie en asiel in het beleid van de Nederlandse regering aan de orde. De leidende vraag hierbij is of er meer structureel sprake is van toenemende discriminatie. Wat is de stand van zaken op belangrijke terreinen zoals arbeidsmarkt, onderwijs en huisvesting? Afsluitend volgen samenvatting, reflectie en aanbevelingen.

2 Wat is islamofobie?

Islamofobie is een complex verschijnsel en de theorievorming erover is betrekkelijk jong. Op deze theorievorming wordt in dit hoofdstuk ingegaan.

Zowel over het verschijnsel islamofobie als over de term vindt nationaal en internationaal discussie plaats. Het begrip islamofobie werd aanvankelijk vooral gebruikt in de wereld van sociale bewegingen. Pas later, vanaf midden jaren negentig, raakte het geleidelijk ingeburgerd in politiek en wetenschap.²⁶ Baanbrekend hiervoor was de publicatie *Islamophobia: a challenge for us all* van de Britse *thinktank* Runnymede Trust.²⁷ De Trust identificeerde een aantal centrale bestanddelen en definieerde islamofobie op grond hiervan als een ‘ongefundeerde vijandigheid tegenover de islam en daarom angst en afkeer van alle of de meeste moslims’.²⁸ Na deze publicatie en daarmee de meer algemene erkenning van het verschijnsel,²⁹ is het begrip in het werk van veel wetenschappers besproken waarbij, bijna altijd met verwijzing naar de Runnymede Trust, verschillende accenten zijn gelegd.³⁰ Ook kritische beschouwingen ontbreken niet.³¹ Deze kritiek heeft vooral betrekking op de volgende vier punten:

1. de beperking in de definitie van het verschijnsel tot de emotionele component van haat en afkeer;
2. de moeilijkheid om onderscheid te maken tussen enerzijds een bevooroordeelde attitude tegenover de islam en moslims en anderzijds gerechtvaardigde religiekritiek;
3. de constatering dat de discriminatie zich richt tegen moslims en niet tegen de islam;
4. de manier waarop de Trust in zijn benadering de islam opvat als een *essentialized* geheel en moslims als een homogene groep, net zoals het islamofobe discours waartegen het zich richt dat doet.

Terwijl het begrip islamofobie steeds meer werd gebruikt – ook in het werk van internationale organisaties die zich bezighouden met monitoring van vormen van discriminatie – is de constatering dat het theoretisch te weinig is uitgediept nog lang actueel gebleven. Recent is hier verandering in gekomen.³² Het voert in dit kader te ver om een uitge-

breide bespreking te wijden aan de verschillende bijdragen in de wetenschappelijke discussie over het begrip islamofobie. Ik schets niettemin enkele contouren met eigen accenten. Ook racisme en het proces van stigmatisering waarin vooroordelen en stereotypen een rol spelen, komen aan de orde. Hierna kom ik tot een definitie van islamofobie waarin het cognitieve bestanddeel de voorrang krijgt boven de emotionele en gedragscomponenten die in de eerste poging tot definiëring van de Trust de boventoon voerden. Gezien de mate van inburgering van het begrip islamofobie lijkt de optie om tot een andere term voor het betreffende verschijnsel te komen, zoals sommige onderzoekers hebben voorgesteld, zinvol noch realistisch.

2.1 Begripsverkenning

Het begrip islamofobie is etymologisch gesproken ontstaan naar analogie van de veel breder geaccepteerde begrippen xenofobie en homofobie. Ook voor deze begrippen geldt dat de uit het Oudgrieks stammende term *fobie*, namelijk *angst*, niet de gelukkigste is en – letterlijk genomen – te smal is om de bedoelde verschijnselen mee te vatten. Begrippen krijgen echter een eigentijdse betekenis vanuit de historisch maatschappelijke context waarin zij zich ontwikkelen. Belangrijker dan de gekozen term is de definitie van het verschijnsel.

Een aspect waarover globaal overeenstemming bestaat, is dat het begrip islamofobie in de context van de etnisch diverse samenleving betrekking heeft op discriminatie van migranten en hun nakomelingen als moslims. Discriminatie is als maatschappelijke praktijk onlosmakelijk verbonden geweest met de postkoloniale trek en arbeidsmigratie naar westerse landen. De groepen die doelwit zijn, en de inhoud en intensiteit van vooroordelen en discriminerende gedragingen zijn in de loop van de afgelopen halve eeuw echter aan verandering onderhevig geweest. Soms verschoof de aandacht van de ene naar andere groepen. Zo waren in Nederland in de jaren zestig overwegend de Zuid-Europese gastarbeiders voorwerp van discriminatie, in de jaren zeventig de Surinamers en later de Marokkanen en Turken. Dan weer vond een herdefinitie plaats, of werden de discriminatiegronden verschoven maar niet de groepen. In plaats van nationaliteit, etniciteit of verblijfstatus – bijvoorbeeld als

vluchtelingen – werd religie steeds meer als het meest bepalend gezien voor de groepsidentiteit. Zo werden Turken en Marokkanen, Somaliërs en Afghanen – of ze het nu zijn of niet – tot moslims. Hier deden zich invloeden van internationale gebeurtenissen gelden. In 1979 werd de sjah van Iran verdreven ten gunste van het islamitisch regime van Khomeini. Tien jaar later vond in het Verenigd Koninkrijk de Rushdie-affaire plaats en al snel volgde oorlog in de Golfregio. Het einde van de Koude Oorlog eind jaren tachtig markeerde de introductie van een nieuw vijandbeeld in de westerse wereld: de islam.³³ Sindsdien is door een reeks van nationale en internationale gebeurtenissen dit vijandbeeld levend gehouden en aangepast aan nationale contexten. Het heeft de groei van vooroordelen over etnische minderheden in Europese landen bevorderd en de framing van die vooroordelen in termen van het islamitisch geloof bevorderd. Islamitische burgers worden in toenemende mate niet alleen gezien als bedreiging van de veiligheid maar ook van Europese culturele waarden en – vermeende – culturele homogeniteit. Hoewel die ontwikkeling al langer aan de gang was, heeft de groei van islamistisch extremisme³⁴ en terrorisme vanaf het begin van het nieuwe millennium als *trigger* mede een rol gespeeld in deze ontwikkelingen, evenals de reactie daarop van de autoriteiten, de *war on terror*.³⁵ Moslims werden hierdoor in de publieke beleving steeds meer geassocieerd met geweld en terrorisme. Beleid tegen radicalisering dreigde daarmee een averechts neveneffect te sorteren: een toename van discriminatie die soms een (onbedoeld) gevolg is van dat beleid, kan juist ook weer radicalisering veroorzaken. Ook lokale factoren hebben bijgedragen aan de ervaring van de islam/moslims als een bedreiging. Denk bijvoorbeeld aan de veel voorkomende jeugdproblematiek en de hoge criminaliteit onder bepaalde groepen migrantenjongeren. Daarnaast hebben intellectuelen, politici en media bij de ontwikkeling van islamofobie een eigenstandige rol gespeeld.³⁶ Anderzijds hebben ook ontwikkelingen in migrantengemeenschappen bijgedragen aan de versterking van hun zichtbaarheid als moslims. Er is een groei geweest van initiatieven onder moslims waarin zij meer dan voorheen hun identiteit als moslim benadrukten. Zij voelden zich wellicht hiertoe aangemoedigd door politici en beleidsmakers die pleitten voor een eigen moslimzuil. Een overgang van eerste naar volgende generaties speelt in dit proces vermoedelijk eveneens een rol.³⁷ De toenemende nadruk op de islamitische identiteit werd zichtbaar in de toename van verenigingsvor-

men, in de oprichting van gebedshuizen, van eigen scholen, omroepen en andere instellingen.³⁸ Ondanks een brede trend naar secularisatie identificeert een overgrote meerderheid van migranten uit islamitische landen, en ook hun nakomelingen, zich steeds meer primair als moslim. De groei van discriminatie heeft op zijn beurt bijgedragen aan een spiraal van elkaar wederzijds versterkende tendensen van etnisering tussen de autochtone meerderheid en de islamitische minderheid.³⁹ Zo kwam de moslim minderheid steeds meer apart te staan.

Betekent dit nu dat islamofobie niet alleen een recent begrip maar ook een recent verschijnsel is? Dat is niet het geval. Als we verder teruggaan dan de naoorlogse geschiedenis zijn voorlopers van het verschijnsel islamofobie waar te nemen, al was de term nog niet in gebruik. Deze geschiedenis geeft de eigentijdse islamofobie mede vorm. Dit gebeurt langs twee lijnen die beide hun invloed doen gelden. Aan de ene kant is er een cultureel georiënteerd islamofob discours dat teruggaat tot het koloniale oriëntalisme⁴⁰ – moslims zijn primair exotisch – en anderzijds bestaat de islamofobe visie die moslims primair ziet als agressieve veroveraars.⁴¹ Het koloniale oriëntalisme wordt in deze visie gezien als een denkwijze die de Oriënt construeert als object van kennis uitgaande van een diepe kloof en een relatie van ongelijkheid in macht tussen Oriënt en Occident – het Oosten en het Westen. De islamofobie die zich primair richt tegen het (vermeende) agressieve karakter van de islam vindt zijn oorsprong in de kruistochten en de dreiging die uitging van de laatmiddeleeuwse Turkse veroveringsdrang.⁴²

Verskillende aspecten van het verschijnsel islamofobie dragen bij aan de complexiteit ervan. Nu zijn vooroordeel, discriminatie en racisme altijd complexe verschijnselen, maar als het gaat om islamofobe discriminatie worden aan deze complexiteit nog een paar elementen toegevoegd.

- Opvattingen over (het wezen van) de islam verschillen en hebben invloed op de mate waarin men geneigd is de (vermeende) aanhangers van deze religie buiten te sluiten. Tegenover de opvatting van de islam als wereldreligie staan in toenemende mate opvattingen van de islam als ‘cultuur’ of zelfs als ‘(politieke) ideologie’. Onderzoek heeft uitgewezen dat mensen meer geneigd zijn om zich af te zetten en de ander buiten te sluiten naarmate de islam meer wordt gezien als cul-

tuur dan als religie. Als de islam wordt gezien als religie neigt men er eerder toe te zoeken naar gemeenschappelijke kenmerken gegeven de eigen religiositeit.⁴³ In haar vergelijkend onderzoek naar moslims in Europa en de Verenigde Staten behandelt Cesari een hiermee samenhangend belangrijk inhoudelijk verschil tussen beide regio's. Islamofobie in de Verenigde Staten richt zich volgens Cesari veel meer tegen aspecten van de religie terwijl het zich in Europa veel meer richt tegen aspecten van de islamitische cultuur.⁴⁴ Dit lijkt recent aan verandering onderhevig. Sinds het arrest over de uiting 'Stop het gezwel dat islam heet'⁴⁵ en onder invloed van Wilders met zijn trans-Atlantische inspiratiebronnen⁴⁶ richt het islamofobe vertoog in Nederland zich in toenemende mate op beide: cultuur en religie. Niettemin blijft het moeilijk om een grens te trekken tussen religiekritiek en een islamofobe ideologie, temeer daar de tweede zich mogelijk verschuilt achter of bedient van de eerste.

- Religieuze dimensies van discriminatie zijn vaak verweven met etnische en gender-aspecten.⁴⁷ Religie heeft nieuwe sociologische relevantie gekregen, zoals Meer en Modood stellen, doordat het verbonden is geraakt met vraagstukken van etniciteit en met ideeën over 'waar men thuis hoort', met etnisch-nationale verbondenheid.⁴⁸ Evenzo is religie een rol gaan spelen in processen van stereotypering en in de vorming en ontwikkeling van vooroordelen die ten grondslag liggen aan uitingen van discriminatie. Tegelijkertijd is duidelijk dat het hier gaat om meer dan om vijandigheid tegenover een andere religie alleen. Bij islamofobie is, om het anders te stellen, sprake van articulatie van religie, etniciteit en gender. Verschillende discriminatiegronden interacteren en zijn moeilijk te onderscheiden.⁴⁹ Als er aldus sprake is van discriminatie op meerdere met elkaar verbonden gronden, wordt ook wel gesproken van intersectionaliteit.⁵⁰ Op grond van dit multidimensionale, intersectionele karakter van de discriminatie die vooral door islamitische vrouwen wordt ervaren, blijken dezen extra kwetsbaar voor discriminerende behandeling.⁵¹ Islamitische vrouwen ondervinden in Nederland bijvoorbeeld vaak problemen bij het vinden van werk of stages door vooroordelen van werkgevers. Deze vooroordelen betreffen onder andere de betekenis van de hoofddoek, de veronderstelde afhankelijkheid van hun echtgenoot, hun onderdanigheid en de verwachte hoeveelheid zwanger-

schappen.⁵² Vaak zijn slachtoffers van discriminatie niet identificeerbaar als moslims maar worden zij hiervoor aangezien op basis van uiterlijke kenmerken zoals huidskleur of van culturele kenmerken zoals kledingdracht. Ook hieruit blijkt het intersectionele karakter.⁵³ Bloul vergelijkt in dit verband van intersectionaliteit islamofobie met antisemitisme, waar eveneens sprake is van discriminatie op grond van godsdienst en afkomst. Antisemitisme is daarom internationaal erkend als etno-religieuze discriminatie, een specifieke vorm van racisme.⁵⁴

Hoewel verwijzingen naar de geschiedenis van de kruistochten, Turkse veroveringsinspanningen richting Europa en het koloniale oriëntalisme in het islamofobe discours regelmatig voorkomen, moet islamofobie in de huidige tijd primair worden gezien als een relatief recent opgebloeide vorm van het cultureel georiënteerde racisme dat vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw de meer biologisch georiënteerde varianten van racisme van de voorgrond heeft verdrongen. Dit is door Barker wel ‘nieuw racisme’ genoemd.⁵⁵ Een veel gemaakte kanttekening bij ‘nieuw racisme’ is dat biologie en etniciteit ook bij eerdere vormen door elkaar liepen. Het gaat eerder om accentverschuivingen.

In zijn boek *Islamophobia* onderscheidt Chris Allen bij islamofobie drie lagen of componenten: een ideologie die informeert en betekenis geeft; vervolgens de manier waarop en de middelen waarmee deze ideologische betekenissen worden verspreid en onderbouwd; en ten slotte, als derde component, de uitsluitende praktijken, waaronder ook de geweldsdaden vallen.⁵⁶ Deze analyse komt overeen met de benadering van verschillende wetenschappers die zich hebben gespecialiseerd in de studie van racisme en andere uitsluitingsmechanismen.

2.2 Racisme

Het begrip racisme kwam in de jaren dertig van de twintigste eeuw in gebruik als concept waarmee het rasdenken werd geanalyseerd en bekritiseerd. Met de ontwikkeling van het wetenschappelijk racisme had het rasdenken als verklaring voor verschillen tussen groepen mensen in de voorgaande jaren een hoge vlucht genomen.⁵⁷ Tot op heden is

geen algemeen geaccepteerde definitie ontwikkeld voor dit complexe en voortdurend veranderende verschijnsel dat racisme wordt genoemd. Verschillende disciplines zoals de sociologie, sociale psychologie en economie hebben op basis van hun specifieke perspectieven verschillende theorieën ontwikkeld over het verschijnsel racisme.⁵⁸

Na de Tweede Wereldoorlog werd racisme vaak opgevat als een irrationeel vooroordeel waarin minderheidsgroepen als inferieur worden gezien op basis van raciale, biologische kenmerken. Hoewel vooroordeel een belangrijke achterliggende attitude is, is racisme iets anders en meer dan dat. Racisme wordt tegenwoordig in wetenschappelijke analyses primair gezien als een ideologie, een historisch specifieke ideologische constructie.⁵⁹ Dit betekent dat het door de geschiedenis heen voortdurend verandert, mede afhankelijk van de politiek-economische en sociaal-culturele omstandigheden waarin het voorkomt.

In zijn boek *Racism*, dat intussen een standaardwerk is geworden op het gebied van racismeonderzoek, gaat Miles in op de complexiteit van het proces waarin racisme ideologisch wordt geproduceerd en gereproduceerd.⁶⁰ Hij noemt praktische toepasbaarheid een belangrijk aspect.⁶¹ Ideologieën worden niet kritiekloos gereproduceerd, maar mensen construeren en veranderen deze voortdurend, afhankelijk van hun materiële en culturele omstandigheden en met het oog op een beter begrip van die omstandigheden. Juist daarom neemt racisme verschillende vormen aan, in verschillende landen, in verschillende tijdsperiodes en bij verschillende sociale groepen.⁶² Racisme is dus geen uniform, enkelvoudig, statisch en ahistorisch verschijnsel, maar een complex, vaak tegenstrijdig, veelzijdig en dynamisch fenomeen dat zich aanpast aan de omstandigheden waarin het een functie vervult. Goldberg spreekt in dit verband van de kameleontische eigenschappen van racisme.⁶³ Zo is in de naoorlogse periode een verschuiving waar te nemen van een accent op biologische, uiterlijke kenmerken zoals huidskleur, naar meer culturele kenmerken. Deze fungeren als markeerpunten of symbolen van 'verschil' en 'anders zijn'.⁶⁴ Dit wil overigens niet zeggen dat het bij de ontwikkeling van het wetenschappelijk racisme uitsluitend ging om fysieke kenmerken. In het debat dat destijds werd gevoerd liepen verwijzingen naar fysieke kenmerken door elkaar met culturele interpretaties

en psychologische speculaties over de menselijke natuur. ‘Ras’, cultuur en taal werden gezien als verschillende uitingen van een biologisch overerfde identiteit.⁶⁵ Onder invloed van twee belangrijke dimensies varieert racisme in verschijningsvorm. Ten eerste de relatieve positie die wordt ingenomen door fysieke en/of culturele kenmerken. Ten tweede doen zich verschillende patronen van articulatie voor met ideologieën over de natie, over gender en over klassenverhoudingen.⁶⁶ Deze variaties hangen weer samen met historisch bepaalde contextuele verschillen tussen de samenlevingen waarin racisme voorkomt en met verschillen tussen de minderheidsgroepen waarop het racisme zich richt.⁶⁷ Steeds vaker wordt dan ook gesproken van racismen, in meervoud.

Om te begrijpen hoe racisme werkt is het nodig om zicht te krijgen op verschillende deelprocessen en onderliggende attitudes. Wat hebben de verschillende vormen van racisme met elkaar gemeen? Het gaat steeds om een ideologie die erop gericht is om *outgroups* van etnische anderen op basis van fysieke en/of culturele kenmerken te stigmatiseren, te marginaliseren, te inferioriseren, te depersonaliseren en uiteindelijk te ontmenselijken. Dit gebeurt om hen in verschillende gradaties te kunnen domineren en uitsluiten van materiële en/of immateriële goederen. Tegenover de inferioriteit van de ‘ander’ staat de centrale, fundamentele overtuiging van de superioriteit van de eigen groep, natie of cultuur. Deze ideologie van inferioriteit/superioriteit is gericht op de productie, reproductie en bevestiging van ongelijke machtsverhoudingen, op het bevestigen van de dominantie van de meerderheidsgroep. Bij de uitsluiting van materiële goederen gaat het om zaken als arbeid, inkomen en huisvesting. Bij immateriële goederen gaat het om onderwijs, kennis, informatie, toegang tot de natiestaat en burgerschap, en toegang tot en zeggenschap over netwerken en communicatiemiddelen die een rol spelen in het openbare debat en zo zorgen voor politieke invloed.⁶⁸ Op sociocognitief en discursief niveau is groepspolarisatie een belangrijke dimensie in dit proces. Allereerst worden individuele mensen op een bepaald aspect van hun identiteit – het behoren tot een minderheidsgroep op basis van kleur, etnische afkomst, cultuur of geloof – tot een homogene groep gemaakt die op belangrijke kenmerken wezenlijk zou verschillen van de meerderheidsgroep. Hun unieke persoonlijkheid die is samengesteld uit meerdere identiteiten – m/v, nationaliteit van herkomst,

professie, seksuele geaardheid, leeftijd, politieke visie – verdwijnt uit beeld ten gunste van een groepsbeeld. Getracht wordt de als essentieel en bepalend beschouwde verschillen een schijn van natuurlijkheid en onveranderlijkheid mee te geven.⁶⁹ In dit proces van het benadrukken van het ‘verschil’ en het ‘anders zijn’, spelen visuele markeerpunten of symbolen een belangrijke rol. Deze kunnen fysiek of materieel zijn maar ook discursief, tekstueel. Om van elk een voorbeeld te noemen: huidskleur functioneert als fysiek markeerpunt, een hoofddoek als materieel symbool en ‘islamisering’ en ‘haatpaleizen’ zijn discursieve markeerpunten. De volgende stap betreft de negatieve waardering. De symbolen raken steeds meer emotioneel beladen en de betreffende groep krijgt in toenemende mate allerlei negatieve eigenschappen toegeschreven: de leden worden gestigmatiseerd. Dit vergemakkelijkt het proces van uitsluiting.

2.3 Stigmatisering

Verschillende groepen die sociaal worden buitengesloten hebben met elkaar gemeen dat zij voorwerp zijn van een sociaalpsychologisch proces van stigmatisering.⁷⁰ De signalering van verschil en de afwaardering van ‘anderen’ omdat zij afwijkend zijn, plus de veronderstelling van dreiging die van hen zou uitgaan, staan centraal in het proces van stigmatisering. Dit proces leidt op zichzelf al op individueel emotioneel niveau tot een toename van angst, afkeer en soms haat bij leden van de stigmatiserende (meerderheids)groep. In dit proces wordt ‘de ander’ getransformeerd tot een stereotiep, karikaturaal groepsmens. Hij/zij wordt steeds meer gedepersonaliseerd en ontmenselijkt. Neuberg e.a. die een studie schreven over stigmatisering, wijzen er op dat deze neiging tot stigmatisering universeel is en is gegrond in evolutionaire regels die wezenlijk zijn voor het functioneren van groepen.⁷¹ Stigmatisering komt voor waar deze basisprincipes van effectief functioneren van een groep vermeend dan wel daadwerkelijk geschonden worden. Deze evolutionaire regels zijn gebaseerd op de principes van wederkerigheid, vertrouwen, gemeenschappelijke waarden en van zorg om het welzijn van de *ingroup*. Het principe van wederkerigheid houdt in dat mensen niet meer mogen krijgen dan zij zelf aan sociale goederen geven. Het principe van vertrouwen houdt in dat mensen elkaar niet mogen bedriegen en verraden. Volgens het principe van de gemeenschappelijke waarden worden mensen geacht

deze te respecteren en te ondersteunen en niet te ondermijnen. Ten slotte behoort men het algemeen welzijn te bevorderen. Goldhagen wijst in zijn bespreking van het heersende antisemitische beeld van joden in het negentiende-eeuwse Duitsland op gelijksoortige dimensies van het stigma waarvan joden het slachtoffer werden: zij zouden niets bijdragen aan de samenleving maar er slechts van profiteren ten koste van de 'Arische' Duitsers, zij zouden de orde en zeden van de samenleving ondermijnen en moedwillig zodanige wanorde veroorzaken dat de samenleving in verval zou raken.⁷²

2.4 Vooroordelen

In het stigmatiseringsproces vervullen vooroordelen als sociaal-cognitief verschijnsel een cruciale rol. Vroege definities van vooroordeel benadrukten vooral het moreel verwerpelijke karakter ervan en het verschijnsel werd gezien als een persoonlijke eigenschap van bepaalde individuen. Vooroordelen waren vooral rigide, irrationeel en generaliserend. Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw kwamen meer neutrale definities in omloop, hoewel het accent bleef liggen op het negatieve karakter. Steeds meer werd onderkend dat vooroordelen voortvloeien uit algemeen menselijke cognitieve eigenschappen.⁷³ Daarnaast zag men in dat zij minder een individueel kenmerk zijn van een bepaald type personen, maar meer een sociaal gegeven dat voortkomt uit de neiging om aan sociale normen te voldoen.⁷⁴ Vooroordelen zijn in essentie beoordelingen van een *outgroup* en de leden van die groep. Zij worden gevormd en tot uitdrukking gebracht via etnische stereotypen. Zo'n stereotype is een (over)generalisatie van het gedrag of van (veronderstelde) kenmerken van een groep.⁷⁵ Het zijn relatief duurzame, vaak starre, niet-flexibele beelden over de leden van een *outgroup*. Een kenmerk of eigenschap van een groep wordt selectief en vaak vervormd weergegeven. Vaak gaat het niet om eigenschappen maar om vermeende eigenschappen. Verondersteld wordt dat elk groepslid aan het algemene kenmerk zal voldoen. Er vindt onterechte generalisatie plaats. Stereotypen beschrijven niet alleen vermeende kenmerken van een groep maar ze geven er ook een verklaring voor. Stereotypen vervullen zo een functie in het cognitieve proces van categoriseren en simplificeren. Zij sturen de aandacht bij de waarneming van kenmerken van groepen en bij het beoordelen en het opnieuw oproe-

pen of herinneren daarvan. Zo kleuren zij de waarnemingen van en de verwachtingen over het gedrag van leden van de *outgroup*. Maar behalve een individueel cognitieve functie vervullen stereotypen ook een sociale, ideologische functie.⁷⁶ Stereotiepe beelden van sociale groepen zijn cultureel bepaalde en sociaal gedeelde en geen individuele representaties. De inhoud van de beelden is vooral afhankelijk van de sociaaleconomische posities van *in-* en *outgroups*, meerderheids- en minderheidsgroepen en hun onderlinge relaties. Op hun beurt beïnvloeden ze deze posities en relaties. Ook op het niveau van vooroordelen zijn, uiteraard naast verschillen, overeenkomsten zichtbaar tussen het vooroorlogse antisemitisme en de eigentijdse islamofobie. Zo wijzen Meer e.a. op het beeld van de gebrekkige assimileerbaarheid. Men zou te veel leven volgens tradities en gebruiken die schadelijk worden geacht voor de maatschappij en men zou zich te veel afzonderen van de reguliere samenleving. De meerderheid en de joodse, cq islamitische minderheid zouden wegens intrinsieke culturele kenmerken niet goed kunnen samenleven. Daarnaast wordt vanuit beide vormen van racisme een externe politieke dreiging ingeroepen. Joden werden destijds geassocieerd met communisme en anarchisme – er vonden eind negentiende en begin twintigste eeuw regelmatig anarchistische aanslagen plaats in verschillende Europese landen – en de moslims heden ten dage met de dreiging van het islamistisch extremisme. Ook de verwijzing naar een verborgen macht komt bij beide vormen van racisme voor.⁷⁷

Duckitt onderscheidt vier soorten factoren die betrokken zijn bij het ontstaan en voortbestaan van vooroordelen op sociaal en individueel niveau.⁷⁸ Het is allereerst potentieel een algemeen menselijke neiging om vooroordelen te ontwikkelen. Het generaliseren en categoriseren dat eraan ten grondslag ligt, maakt de wereld overzichtelijker. Of de potentie tot vooroordeel vervolgens ook geactiveerd wordt, hangt, ten tweede, af van de dynamiek van sociale processen tussen groepen, van het contact en de interacties in specifieke sociale situaties in concrete samenlevingen. Ten derde worden vooroordelen in socialisatieprocessen overgeleverd en aangeleerd. Ze gaan over van ouder op kind, worden overgedragen in het onderwijs, of doorgegeven via de media of politieke organisaties. Bovendien zijn mensen in verschillende mate vatbaar voor vooroordelen. Daardoor reageren zij niet hetzelfde op de overdracht er-

van. De overdracht en ontwikkeling van vooroordelen is niet alleen een sociaal-cognitief, maar in wisselwerking daarmee ook een emotioneel proces.⁷⁹ De vatbaarheid van individuen voor vooroordelen wordt op emotioneel vlak beïnvloed door gevoelens van angst, agressie, frustratie, onvrede, haat en vijandigheid.⁸⁰ Ook na vele jaren onderzoek is er geen aanwijzing voor de veronderstelling waar Allport, de grondlegger van de theorievorming over vooroordelen, destijds van uitging, dat vooroordeel discriminatie veroorzaakt. Hoewel vooroordelen een rol spelen, liggen oorzaken van discriminatie ingewikkelder. Onderzoek naar de relatie tussen houding en gedrag heeft laten zien dat er geen directe link is: niet meer dan 10% van de variatie in gedrag wordt veroorzaakt door attitudes. Eerder is sprake van het omgekeerde. Het gebeurt wel vaker dat attitudes de neiging hebben om zich aan te passen aan gedrag.⁸¹ Vooroordelen verhogen de kans op discriminatie maar discriminatie kan ook om andere redenen optreden.⁸²

2.5 Motieven en politieke exploitatie

De meest vergaande uiting van racisme is wel het geweldsmisdrijf. In onderzoek naar motieven voor haatmisdrijven tegen minderheden worden vier motieven onderscheiden: een streven naar sensatie of spanning, verdediging tegen vermeende indringers, een gevoel een missie te hebben om de wereld te bevrijden, en haat of vergelding voor een daad begaan tegen de eigen groep door een lid van de andere groep.⁸³ Psychische achtergronden van dit soort misdrijven liggen volgens Hoogerwerf in een gevoel van teleurstelling of frustratie, rancune of ressentiment wegens (vermeend) onrecht, een gevoel van miskennis, het gevoel zelf persoonlijk te worden bedreigd en stress. Deze stress kan weer worden veroorzaakt door sociale spanningen die samenhangen met schokkende gebeurtenissen of als negatief gewaardeerde maatschappelijke ontwikkelingen. Het emotionele en het sociale beïnvloeden elkaar in wisselwerking. Evenals vooroordelen en de haat zelf, kan sociale stress doelbewust worden aangewakkerd door personen en organisaties die daar belang bij hebben, zoals bepaalde politici. Uit onderzoek is gebleken dat mensen de neiging hebben om aan sociale normen te voldoen en om gezaghebbers te volgen en te gehoorzamen.⁸⁴ Juist daarom is de impact van politici groot. Bij dit aanwakkeren van sociale stress, vooroordelen en haat

tegenover de gestigmatiseerde groep spelen verschillende mechanismen een rol. Een daarvan is het zoeken van een zondebok voor alles wat mis is in een samenleving. Daarnaast moet worden gewezen op de rol van het gebruik van samenzweringstheorieën. Ook speelt mythevorming een belangrijke rol. Mythen zijn niet op feiten gebaseerde voorstellingen die meer het karakter van een geloofsartikel aannemen, waarbij aan gebeurtenissen en handelingen een bijzondere betekenis wordt gegeven.⁸⁵ Zo kunnen mensen die daarvoor vatbaar zijn, worden meegenomen in een sociaal-politiek proces waarin haat en uitsluiting door het inzetten van verschillende instrumenten geleidelijk verder worden opgevoerd. Hierbij speelt de taal een belangrijke rol. De relatie tussen taalgebruik en mechanismen van sociale uitsluiting is veel onderzocht.⁸⁶ Samenvattend stelt Hoogerwerf dat de taal in een cultuur van haat meer extreem, meer zwart-wit, meer generaliserend en meer simplistisch is. De taal van de haatcultuur dient, zo stelt hij, niet om argumenten uit te wisselen en naar overeenstemming te zoeken, maar om te denigreren, te krenken en te beledigen. Hiervoor worden allerlei stijlfiguren ingezet.⁸⁷

De werking van taal

Voorbeelden van bagatelliseren van geweld, omdraaiing en *blaming the victim* zijn zichtbaar in de volgende anonieme reacties op Twitter op een bericht van de politie Haaglanden over geweld tegen een moskee in Zoetermeer in augustus 2010. Deze moskee werd in de afgelopen jaren verschillende keren getroffen door geweldacties.

‘Zo zie je dat de irritaties hoog zijn. Al 2 keer in brand gestoken en nu dat. volgens mij begrijp de gemeente zoetermeer iets niet, weg met dat ding! Het trekt alleen maar tuig aan en dat hoef ik niet in mijn wijk. Nu gaan ze zelfs in meerzicht een nieuwe moskee bouwen, waarom? Van welke geld? Hoeveel gaat dat gijntje kosten? Dat betaalt de belastingbetaler zeker. Geert’. Een ander schrijft: ‘In de moskee wordt geen geloof gepredikt maar een ideologie verkondigt die aanzet tot... Voorbeelden te over. Slaap maar rustig

verder burgers van Zoetermeer of als u wakker bent lees dan eens een 50 tal verzen uit de koran dan weet u al genoeg. Heel gevaarlijk voor onze samenleving!!' Een derde betuigt zijn instemming: 'Inderdaad, wegwezen die haatzaaiende keten, bouw er maar een kinderboerderij, daar hebben inwoners nog iets aan.'⁸⁸

Racisme is primair een historisch maatschappelijk bepaalde ideologie die met behulp van stigmatiseringsprocessen waarin stereotypen en vooroordelen een rol vervullen, de basis legt voor discriminerende gedragingen en praktijken van zowel individuen in alledaagse interacties als maatschappelijke instituties.⁸⁹ Racisme is tegelijkertijd een ideologie en een dimensie van de instrumenten en maatschappelijke praktijken die aan die ideologie uitdrukking geven. Omdat het gaat om een historisch ontwikkeld verschijnsel dat verandert met de maatschappelijke omstandigheden, is er niet sprake van één vorm van racisme maar eerder van racismen in meervoud. Moderne vormen van xenofobie, antisemitisme en islamofobie zijn verschillende verschijningsvormen van racisme als ideologie van uitsluiting, verschillende loten van eenzelfde stam.

2.6 Ideologie

Op dit punt is het goed kort stil te staan bij het ideologiebegrip. Ideologie vervult een schakelrol tussen sociale, economische, culturele en historisch ontwikkelde structuren en processen, en het dagelijkse functioneren van mensen en groepen, inclusief de door hen ervaren belangen en maatschappelijke posities. Ideologie vormt en structureert de beleving van de historisch gegroeide, economische en sociaal-culturele werkelijkheid zodat deze in het leven van alledag beter te begrijpen is. Bij ideologie gaat het om overtuigingen, waarden en normen, representaties en vertogen, en dimensies van sociale praktijken die bijdragen aan de legitimatie en reproductie of het juist ter discussie stellen van bestaande verhoudingen in de maatschappij, met inbegrip van instituties, machtsverhoudingen en sociale relaties.⁹⁰ Bij de constructie en verspreiding van ideologieën zijn volgens Allen, die Thompsons ideologietheorie toepaste op islamofobie, verschillende strategieën werkzaam.⁹¹ Deze

strategieën zijn zelf niet ideologisch van karakter, niet onveranderlijk en ook niet onvervangbaar. Ik noem hier enkele strategieën, inclusief de instrumenten waarvan zij gebruikmaken. De belangrijkste is wel legitimatie. Legitimatie is erop gericht om een visie, maatregel of oordeel te doen voorkomen als gerechtvaardigd, juist en vrij van vooroordelen. Instrumenten die hierbij worden ingezet zijn rationalisatie en het inzetten van anekdotes, verhalen en gebeurtenissen uit het verleden die als vanzelfsprekend het heden zouden moeten verklaren. Een hiermee samenhangende strategie is reïficatie: betekenis wordt gegeven door de representatie van een verschijnsel als natuurlijk, historisch gegeven en onveranderlijk, of als het logische gevolg van de natuurlijke kenmerken van de *outgroup*. Een andere strategie is verhulling. Verhulling vindt vooral plaats door het gebruik van eufemismen, metaforen en andere stijlmiddelen. Ook overdracht is een instrument/vorm van verhulling. Bij overdracht worden door het consequente en herhaalde gebruik van bepaalde symbolen negatieve betekenissen gehecht aan individuen, een groep of objecten. Overdracht vindt bijvoorbeeld plaats waar geleidelijk de hele groep van moslimgelovigen gelijk wordt gesteld met een minderheid van extremisten. Unificatie is een vergelijkbare strategie waardoor (groepen) individuen ondanks alle onderlinge verschillen opgaan in een collectieve identiteit die als het wezenlijke, allesbepalende kenmerk van de groepsleden wordt gezien.

Vroege theorieën over ideologie gingen ervan uit dat er bij ideologie altijd sprake was van onjuiste denkbeelden ('vals bewustzijn'). Dit idee is sinds lang verlaten. Ideologieën bedienen zich niet alleen van onjuiste denkbeelden, maar deze komen voor naast de weergave van feiten en minder onjuiste of zelfs juiste denkbeelden die in bovengenoemde strategieën worden verwoord en tot een min of meer samenhangend ideologisch geheel worden samengesmeed. Denk hierbij aan kritiek die de positie van de vrouw betreft, aan het gebruik van bepaalde citaten uit de Koran of aan een onrechtmatige daad begaan door een individu, maar toegeschreven aan moslims als collectief. Terecht wijst Allen erop dat het voorkomen van verworpen beelden niet noodzakelijk is.⁹² Een aantal vertekende weergaven van de werkelijkheid komt echter wel vaak terug. Het is daarom zinvol de belangrijkste hier te bespreken.

Moslims worden vaak gerepresenteerd als *één grote homogene groep* zonder erkenning van bestaande verschillen zoals tussen nationaliteiten, tussen al of niet praktiserend gelovig zijn, liberaal zijn of fundamentalistisch, sjiiitisch zijn of soennitisch. Islam is in deze visie een monolithisch gesloten geheel dat immuun is voor invloeden van buitenaf zoals politieke en maatschappelijke processen. Dit duidt op een essentialistisch, gesloten begrip van cultuur. Daarnaast wordt ‘de islamitische cultuur’ verbeeld als een cultuur die *hiërarchisch op een lager niveau* staat in vergelijking met ‘de westerse cultuur’.⁹³ De islam wordt impliciet of expliciet beschouwd als onderontwikkeld, achterlijk en middeleeuws. *Het anders-zijn en de andere leefwijze* van moslims worden overbenadrukt. Moslims worden veelal afgebeeld als ‘leugenachtig’, een ‘vijfde colonne’, erop uit om een ‘parallele’ samenleving te vestigen, of op zijn minst als onbetrouwbaar. Een Trojaans paard bij uitstek dat de belangen dient van buitenlandse heersers die de vernietiging van de Europese cultuur en beschaving nastreven.

Praktijken die raken aan de positie van vrouwen in de islam vormen bij uitstek het terrein waarop het islamofobe vertoog zijn pijlen richt. Daarbij valt een aantal zaken op. Vrouwonderdrukkende praktijken zoals eerwraak of gedwongen huwelijken worden veralgemeniseerd als inherent aan en onlosmakelijk verbonden met de islam. Tegelijkertijd wordt impliciet of expliciet verondersteld dat gendergelijkheid zo niet een eigenschap is van de westerse cultuur, dan toch op zijn minst in het westen algemeen voorkomt of het resultaat is van een aldaar voltooid proces van emancipatie. Neveneffect hiervan is dat de nog steeds bestaande patriarchale aspecten van de westerse cultuur en samenleving en de hieruit voortvloeiende onderdrukking onderbelicht blijven. Onderdrukkende praktijken begaan door moslims worden daarentegen uitsluitend toegeschreven aan de religie, waarbij de invloed van sociaal-politieke en culturele factoren wordt genegeerd. Door deze praktijken uitsluitend aan religie toe te schrijven worden zij (potentieel) gegeneraliseerd naar alle moslims. Moslims worden zo medeverantwoordelijk gesteld voor de praktijken van geloofsgenoten, puur vanwege de gedeelde religie. De autonomie en handelingsbekwaamheid van islamitische vrouwen worden ontkend door geen ruimte te geven aan hun eigen beleving en interpretaties. Zo worden zij uitsluitend geconstrueerd als slachtoffers.⁹⁴ Hier doet

zich de paradoxale situatie voor dat zij uit naam van hun bevrijding onderdrukt worden bij het definiëren van hun eigen situatie. Zowel racisme als seksisme worden door deze beeldvormende processen versluierd.⁹⁵ Het zal duidelijk zijn dat dit geen goed doet aan het zo noodzakelijke verzet tegen vrouwonderdrukkende praktijken wereldwijd, niet in de laatste plaats in de islamitische wereld.

2.7 Afsluitend

Afsluitend concludeer ik dat islamofobie een relatief recent begrip, maar geen recent verschijnsel is. Het betreft een fenomeen dat wortels heeft in de geschiedenis maar recent een opleving kent onder invloed van internationale ontwikkelingen en ontwikkelingen in de etnisch diverse samenleving. Hierdoor komen moslim minderheden steeds meer apart te staan. Islamofobie is een eigentijdse vorm van racisme dat vorm krijgt in maatschappelijke processen van stigmatisering waarin vooroordelen en stereotypen een centrale functie vervullen. Het islamofobe vertoog richt zich afwisselend of tegelijkertijd op religie – vaak opgevat als ideologie – en op cultuur. De opvatting van islamofobie als uiting van gevoelens van angst of haat is te beperkt. Die besteedt slechts aandacht aan de emotionele component terwijl cognitieve componenten onderbelicht blijven. Denk hierbij aan het bewust verdacht maken van groepen om zo in te spelen op vaak vage angstgevoelens onder burgers. Zo'n beperkte opvatting leidt niet tot een beter begrip van het verschijnsel. De volgende definitie heb ik geformuleerd op basis van wat hierboven werd uiteengezet en met behulp van theorievorming over racisme in het algemeen en de uitwerking daarvan naar islamofobie door Chris Allen in zijn boek *Islamophobia*.⁹⁶

Islamofobie is een historisch-maatschappelijk bepaalde ideologie die met behulp van beelden, symbolen, teksten, feiten en interpretaties een negatieve betekenis geeft aan 'de islam' en aan 'moslims'. Zo worden de perceptie, de betekenisgeving, het begrip, de attitudes en het gedrag van mensen tegenover de islam en moslims beïnvloed ten gunste van sociale uitsluiting van moslims als 'de ander' en ten gunste van discriminerende, ongelijke behandeling in het culturele, sociale, economische en politieke domein. Hierbij worden vaak ook personen inbegrepen die op grond van

uiterlijke kenmerken of etnische afkomst worden gezien als islamitisch, maar dat niet zijn. Islamofobie als eigentijdse vorm van uitsluiting en discriminatie kent noodzakelijkerwijs religieuze of religiegebonden aspecten, als ook vaak etnische en gender aspecten. Deze aspecten zijn nauw met elkaar verweven.

3 Publieke en politieke uitingen

Dit hoofdstuk gaat over uitingen van islamofobie in de politieke en publieke arena. Eerst wordt ingegaan op internetuitingen. Hierbij komen meldingen van discriminatoire uitingen bij het Meldpunt Discriminatie Internet (MDI) aan de orde, wordt een overzicht gegeven van islamofobe sites op basis van een onderzoek naar discriminatie op het internet en een analyse gemaakt van thema's waarop islamofobe sites zich profileren. Aansluitend wordt ingegaan op de manier waarop de Partij voor de Vrijheid (PVV) spreekt over de islam en zich opstelt tegenover moslims. Als laatste wordt aandacht besteed aan standpunten over islam/moslims bij extreemrechts. Daarbij wordt bekeken in hoeverre de groei van het anti-islamitische gedachtegoed van invloed is op extreemrechtse en rechtsextremistische organisaties. Hetzelfde zou in detail bekeken kunnen worden voor de parlementaire politieke partijen, maar dat heb ik om de volgende reden niet gedaan. Alle parlementaire politieke partijen met uitzondering van de PVV en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) hechten aan godsdienstvrijheid en gelijkberechtiging van moslims.⁹⁷ De SGP wijst volledige gelijkberechtiging van godsdiensten af. De partij is van mening: 'Om principiële en historische redenen verdient de islam in Nederland niet eenzelfde bescherming als het christendom geniet.'⁹⁸ De SGP maakt echter van dit anti-islam standpunt geen speerpunt van politiek en beleid (zie kader). Dat doet de PVV wel, hoewel het geen one-issuepartij is en deze partij op andere onderwerpen zeker niet altijd als uiterst rechts moet worden gekwalificeerd. Nadere bestudering van de PVV enerzijds en klassiek extreemrechtse groeperingen en partijen anderzijds laat grote verschillen zien. Zij hebben echter een chauvinistische kern en een bereidheid om op etnische gronden te discrimineren gemeen. Daarom is het belangwekkend om na te gaan in hoeverre islamofobe standpunten onder invloed van de snelgegroeide, electoraal succesvolle PVV ook meer greep krijgen op klassiek extreemrechtse groeperingen.

De SGP en de islam

De SGP staat sterk afwijzend tegenover de islam. De partij ziet voor christelijk Nederland twee fronten, de ongelovigen en de islam. De islam wordt gezien als 'wezensvreemd aan Nederland'. Hierom en omdat hij 'niet zelden vijandig staat tegenover christenen en joden gaat een toenemende zichtbaarheid van de islam in de publieke ruimte in Nederland ons aan ons hart', aldus het verkiezingsprogramma 2010.⁹⁹ De SGP noemt het maken van onderscheid tussen godsdiensten niet in strijd met tolerantie en godsdienstvrijheid. Ook staat het volgens deze partij de gelijkwaardigheid van alle mensen niet in de weg.¹⁰⁰ P. op 't Hof, voorzitter van de Landelijke stichting tot bevordering van de staatkundig gereformeerde beginselen, stelde op de jaarvergadering in mei 2010 dat 'de liefde voor de mohammedaan als mens' gepaard moet gaan met een 'volstreekte afwijzing van het mohammedanisme' in het openbare leven.¹⁰¹

De SGP bepleit terughoudendheid bij de bouw van moskeeën en minaretten.¹⁰² Zo sprak scheidend voorzitter Kloosterman, die de godsdienstvrijheid voor moslims wil beperken tot het privédoel: 'Ik ben gehouden aan God en zijn Woord. We moeten God meer gehoorzaam zijn dan mensen. Een nieuwe, grote moskee past daar niet bij, want dan faciliteer je iets dat niet goed is voor mensen.'¹⁰³ De SGP beschouwt zogenoemde megamoskeeën en luide gebedsproepen vanaf de minaret als een vorm van vervreemding en een uiting van non-integratie. Allochtonen moeten wel hun eigen identiteit kunnen behouden, zo stelt de partij in de integratienota. Zij kunnen deze beleven op islamitische scholen. De partij is voor terughoudendheid wat betreft uitingen in het openbare domein en wil gezichtsbedekkende boerka's¹⁰⁴ verbieden.¹⁰⁵

3.1 Islamofobie op het internet

De politiek draagt substantieel bij aan het bestaande opinieklimaat, maar dit is in het afgelopen decennium zeker ook het geval geweest voor min of meer georganiseerde en/of individuele uitingen op internet die worden gedaan op websites, weblogs en webfora. In het algemeen maken mensen, van welke politieke kleur dan ook, tegenwoordig veel gebruik van interactieve webpagina's, fora, msn, facebook en hyves om hun mening te vormen. Dit geldt ook voor andere gebruiksvormen op het net zoals peer-to-peerprogramma's, internetdagbladen, weblogs en websites die beeldmateriaal verspreiden zoals YouTube. Op al deze media komen regelmatig islamofobe uitingen voor. Dan zijn er nog de besloten chatprogramma's en fora die voor buitenstaanders onzichtbaar blijven. Het internetgebruik richt zich steeds minder op het passief vinden van informatie en steeds meer op actieve uitwisseling met gelijkgestemden. Websites en fora spelen hier handig op in. Vooral de fora doen het goed en trekken veel aandacht. Over internetuitingen en islamofobie gaat deze paragraaf. Na een inleiding met enkele algemene en kwantitatieve gegevens op basis van meldingen bij het MDI, ga ik in op een studie naar extreemrechts op het internet in opdracht van de Dienst Nationale Recherche.¹⁰⁶ Vervolgens wordt voor enkele fora en sites bekeken hoe negatieve betekenissen over de islam en moslims worden geconstrueerd. Welke centrale thema's komen hierbij aan de orde?

3.1.1 Meldingen

Over islamofobie en antisemitisme worden bij het meldpunt MDI al jaren de meeste meldingen gedaan.¹⁰⁷ Een opmerkelijk verschil is dat antisemitisme bijna uitsluitend voorkomt op extremistische websites, zowel rechtsextreme als islamistisch extreme sites, terwijl islamofobie naar voren komt op allerlei soorten websites. Bijvoorbeeld ook op de sites van bladen en kranten waar mensen reacties plaatsen op berichtgeving. Het meldpunt wijst er in de jaarlijkse verslagen op dat in veel internetuitingen moslims vaak in één adem worden genoemd met Marokkanen en regelmatig ook met Turken, de grootste groepen moslims in Nederland. Ook hier wordt de intersectionaliteit van discriminatie zoals besproken in hoofdstuk twee zichtbaar. Tegelijkertijd verhult aparte registratie van de verschillende gronden de kwantitatieve omvang van de discriminatie

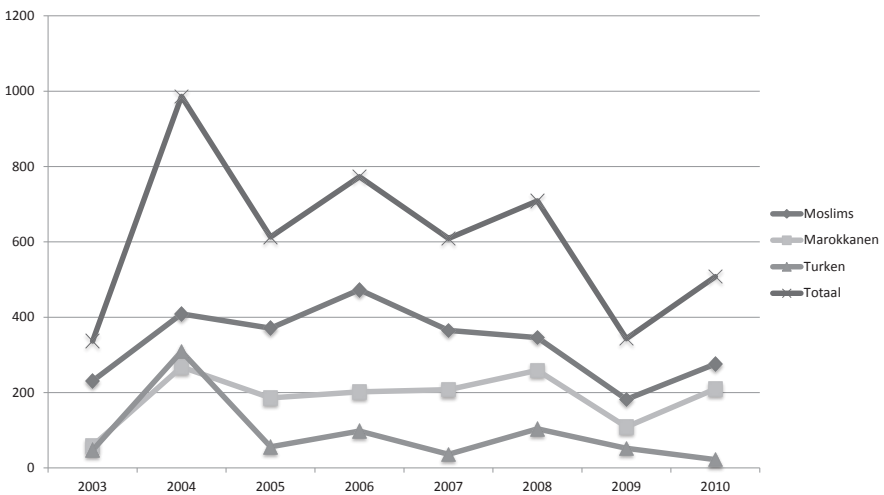
Tabel 3.1 (Strafbare) uitingen per discriminatiegrond, 2003-2010

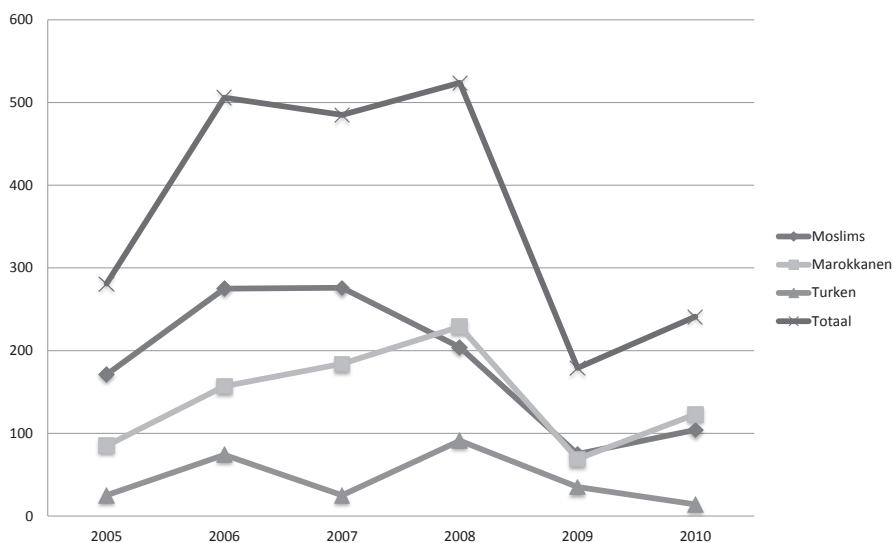
	2003	2004	2005		2006	
	Uitingen	Uitingen	Uitingen	Strafbaar	Uitingen	Strafbaar
Moslims	231	409	371	171	473	275
Marokkanen	59	268	186	85	202	157
Turken	47	309	56	25	98	74
Totaal	337	986	613	281	773	506

	2007		2008		2009		2010	
	Uitingen	Strafbaar	Uitingen	Strafbaar	Uitingen	Strafbaar	Uitingen	Strafbaar
M	365	276	346	204	182	75	276	104
M	208	184	259	229	109	69	210	123
T	36	25	104	91	52	35	22	14
T	609	485	709	524	343	179	508	241

Bron: MDI

Figuur 3.1 Uitingen per discriminatiegrond 2003-2010

Figuur 3.2 Strafbare uitingen per discriminatiegrond 2005-2010

die Marokkaanse en Turkse moslims treft. Tabel 3.1 en figuur 3.1 en 3.2 geven daarom zowel gegevens over de gemelde internetdiscriminatie van moslims als over op etniciteit/herkomst geregistreeerde internetdiscriminatie van Marokkanen en Turken, en ook de totalen.

Het aantal meldingen over islamofobie op het internet nam, zoals de tabel en figuren laten zien, na een sterke groei in de jaren vanaf 2003 voor het eerst in 2009 af, waarna in 2010 weer een substantiële stijging plaatsvond. Eenzelfde beeld, afname in 2009 en opnieuw stijging in 2010 na een sterke toename vanaf 2003, is zichtbaar bij de meldingen over discriminatie van Marokkanen.¹⁰⁸ Het jaar 2009 laat een sterke daling zien en je kunt je afvragen hoe dit komt. Dit is wel verklaard als resultaat van inspanningen in eerdere jaren waardoor er mogelijk strakker gemodereerd is en uitingen al verwijderd waren voordat het tot melden kwam.¹⁰⁹ Anderzijds is het uiteraard mogelijk dat niet zozeer het aantal strafbare uitingen afnam maar alleen de melding ervan. In het laatste geval kan sprake zijn van meldingsmoeheid of meldingsmoedeloosheid: men verwacht geen positieve resultaten van melden.¹¹⁰ Ook vindt onder

invloed van de grote toename van anti-islam uitingen in het openbare leven gewenning plaats. Een groot deel van de gemelde internetuitingen is strafbaar en wordt op verzoek van het MDI verwijderd.¹¹¹ Zo nodig wordt aangifte gedaan. Daarbij signaleert het MDI in het jaarverslag 2010 dat de toon van discriminerende uitlatingen de laatste jaren steeds harder wordt en het aantal gevallen waarbij wordt aangezet/opgeroepen tot geweld sterk is toegenomen.

Dit alles in aanmerking genomen komen islamofobe uitingen op internet nog steeds veel voor. Onder de rechtsextreme webmedia laten de anti-islamitische sites en fora in de afgelopen jaren de grootste aanwas zien.¹¹² Maar valt er ook iets te zeggen over de invloed die ervan uitgaat? Om de reikwijdte van een forum te kunnen inschatten, is het van belang rekening te houden met het gegeven dat een groot percentage gebruikers inactief is. Een kleine harde kern plaatst vaak de meeste posts. Ook hebben niet alle berichten op rechtsextreme sites een extreemrechts karakter. Verder is er een hoog verloop onder deze sites en fora waardoor het beeld op het ene moment sterk kan verschillen van het andere. In onderstaand overzicht zijn gegevens over het ledental en aantal geplaatste posts op fora, voor zover bekend per nazomer 2011, toegevoegd.

3.1.2 *Sites en fora*

Branderhorst maakt in zijn studie van rechtsextreme websites in volgorde van grootte een onderscheid naar nationalistische, anti-islamitische en nazistische/antisemitische webmedia. Daarnaast hebben drie websites een hybride anti-islamitisch/nationalistisch karakter. Zijn rapport geeft een algemene beschrijving van de sites/fora, bespreekt tekst en beeldelementen, gaat in op strafbaarheid, op de mate van ontplooide activiteiten en op links naar andere sites. In de door hem onderzochte periode waren vijftig rechtsextreme websites online waaronder twaalf fora. Van de veertien anti-islamitische sites waren er in augustus 2011 nog tien actief. Hieronder volgt een samenvattende bespreking van de belangrijkste anti-islam sites, statische websites en fora, gebaseerd op de gegevens van het rapport van Branderhorst, soms aangevuld met eigen waarnemingen.¹¹³

Duidelijke ideologische scheidslijnen verdelen deze drie soorten websites. Dit bleek uit de inhoud maar ook uit de manier waarop de sites naar andere sites verwezen. Terwijl er enige overlap was met nationalistische sites, verwezen anti-islamitische sites nooit naar nazistische sites en omgekeerd gebeurde dit ook niet. Anti-islamitische sites verwezen vooral naar andere Nederlandse sites en soms naar anti-islamitische sites in de Verenigde Staten. Nationalistische sites bevatten wel regelmatig anti-islam uitingen. Op drie anti-islam sites, Freespeech, Pim-Fortuyn.nl en Forza!Nederland, trof de onderzoeker regelmatig uitingen aan die naar zijn oordeel strafbaar waren, hoewel deze in de regel na enkele uren door de moderator werden verwijderd. Op websites zonder achterliggende organisatie in de fysieke wereld kwamen zulke als strafbaar beoordeelde uitingen vaker voor dan op websites waarin dit wel het geval was. In dit verband wijst het rapport naar drie anti-islamitische sites, United Dutch Alliance, United European Alliance en !Uitkijk. Alleen de laatste is anno 2011 nog actief.

Forum-voor-de-vrijheid

Dit forum is opgericht in 2006. Het komt als het meest centrale en het grootste forum op het gebied van islamofobie naar voren. Het is een forum van aanhangers van Wilders dat zich inhoudelijk concentreert op anti-islamitische berichten terwijl ook politiek links regelmatig wordt beledigd. Het Forum liet in de onderzochte periode een relatief snelle groei van het aantal leden zien, van 154 naar 185 (20% in een maand). Gemiddeld werden er per dag 55 posts geplaatst. Een relatief groot aantal leden was actief in het plaatsen van posts (35% – 54 leden). 1,6% (22) van de aangetroffen berichten werd beoordeeld als strafbaar terwijl 8% van alle berichten op het forum een extreemrechts karakter droeg. Hoewel moderators berichten die opriepen tot geweld evenals berichten met buitensporig grof taalgebruik verwijderden, namen zij zelf actief deel aan het creëren van negatieve beelden van moslims. Discriminatie op basis van godsdienst, nationaliteit en cultuur kwam veel voor. ‘Hoewel sommige topics geen expliciet discriminerende uitingen bevatten, creëert het geheel aan verdachtmakingen, beledigingen en negatieve uitingen tegenover moslims en islam wel een sfeer waarin haat gedijt.’¹¹⁴ Veelvuldige afbeeldingen van Wilders vergezelden afbeeldingen die tot doel hebben moslims in diskrediet te brengen, zoals vrouwen in nikaab,

foto's van aanslagen en gewelddadige demonstraties van moslims. Het rapport noteert op 1 november 2007 16.640 berichten.

In de zomer van 2011 maakt het forum melding van 769 leden waarvan 59 actieve leden en 116.570 berichten, een toename van bijna 100.000 berichten en 584 leden in nog geen vier jaar tijd. Terwijl ook het aantal leden in de periode tussen het onderzoek van Branderhorst in december 2007 en augustus 2011, uitgaande van deze gegevens, sterk groeide, geldt dit niet voor het aantal actieve leden, dat slechts toenam van 55 naar 59. Overigens is het aantal niet-actieve leden van internetfora in zoverre een gegeven met beperkte zeggingskracht, dat personen blijven meetellen als ze zich eenmaal hebben aangemeld, dus ook als ze de site nooit meer bezoeken.

Altermedia

Altermedia is de Nederlandse tak van een site die ook in andere landen voorkomt, bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk. Ieder nieuwsbericht op deze statische website was ten tijde van het onderzoek van Branderhorst gericht op het in diskrediet brengen van islam, allochtonen en de multiculturele samenleving. Beeldmateriaal moest dit ondersteunen. Het rapport noemt het voorbeeld van het afbeelden van een groep moslims als een kudde schapen. Nieuwsberichten werden gekenmerkt door het vermengen van feiten en meningen en het uit de context halen van cijfers. Het taalgebruik was populistisch, tendentiekus en vol cirkelredeningen. Er werden gemiddeld dertig berichten per maand geplaatst.

Dutchfaithfreedom

Dit is een website met vijf nieuwe berichten per maand en een forum met honderd berichten per maand in 2008. Naar eigen zeggen keerde de site zich tegen extremistische ideologieën. In de praktijk, zo constateerde Branderhorst, keerde men zich uitsluitend tegen de islam. De site publiceerde boekbesprekingen, nieuwsartikelen en commentaar. Er werd veel verwezen naar andere nationale en internationale anti-islamitische sites en fora. Het Forum maakt in de zomer van 2011 melding van 941 leden en een totaal aantal berichten van 244.433.

Freespeechsite

Het betreft een website met afbeeldingen van Fortuyn en Wilders, links en rechts naast het logo *Freespeech for everyone*. De site heeft ook een forum waar rond de 500 berichten per week geplaatst werden die niet allemaal een anti-islamitisch karakter hadden. Hoewel er strikt gemodererd werd, hadden sommige berichten een racistische of discriminatoire ondertoon. Nazomer 2011 staat de teller op 234.072 geregistreerde gebruikers en 49.530 berichten.

Pim-fortuyn.nl

Op deze website plus forum hadden anti-islamitische en anti-allochtone uitingen de overhand. Er werden zo'n 150 berichten per dag op het forum geplaatst die overigens niet allemaal anti-islamitisch of anti-allochtoon waren.

Uitkijk.net

Deze statische website met gemiddeld dertig berichten per maand is de opvolger van Democrates.net. De site draagt een sterk anti-islam en anti-links karakter. Tekstueel constateert Branderhorst een vergelijkbare werkwijze als Altermedia. In de zomer van 2011 houdt de site tellers bij over de kosten van migratie en het aantal migranten dat per dag het land zou binnenkomen. Er is een link opgenomen naar een pdf-bestand van het islamofobe boekje van Mohamed Rasoel dat in 1990 verscheen en destijds veel stof deed opwaaien.¹¹⁵ Vermeld worden 14.742 maandelijkse bezoekers en een geschat aantal van 75 dagelijkse bezoekers (let op het onverklaarde verschil!).

Behalve de besproken websites en fora trof Branderhorst nog meer manifestaties van extreemrechts op internet aan: inactieve websites, besloten websites, rechtsextreme uitingen op reageerpanelen van reguliere sites van zogenaamde oude media zoals kranten. Het modereren en verwijderen van strafbare uitingen levert sommige kranten handenvol werk op. Het gaat hierbij vooral om anti-islamitische, xenofobe en nationalistische uitingen. Branderhorst signaleert een duidelijke anti-islam tendens op de websites van Telegraaf en AD. Daarnaast komen rechtsextreme uitingen voor op populaire weblogs zoals GeenStijl en mainstream online vriendennetwerken zoals Hyves en Fok!. Rechtsextrem beeldma-

teriaal is te vinden op YouTube en wordt verspreid via peer-to-peerprogramma's. Branderhorst wijst op het belang van meer onderzoek naar deze internetuitingen die in absolute aantallen de extreemrechtse fora ver overtreffen: 'De stroom beledigende, discriminerende en strafbare uitingen is dermate omvangrijk en aanhoudend dat deze niet buiten beschouwing kan worden gelaten.'¹¹⁶ Tot op heden heeft dergelijk onderzoek niet plaatsgevonden.

3.1.3 Thema's

In hoofdstuk twee is islamofobie gedefinieerd als een historisch-maatschappelijk bepaalde ideologie die met behulp van beelden, symbolen, teksten, feiten en interpretaties een negatieve betekenis geeft aan islam en moslims. Aan de orde kwam dat het daarbij zeker niet altijd gaat om onjuiste denkbeelden. Hoe op internet zulke negatieve betekenissen worden geconstrueerd is de vraag die hieronder aan de orde is.

Een groot aantal sites en fora manifesteerde zich in de periode 2009 – medio 2010 met een negatieve content over islam en moslims. Hieronder zijn fora die zich specifiek profileren op thema's als vrijheid van meningsuiting, de islam, kritiek op de islam en de pvv. Een aantal daarvan is voor dit onderzoek nader bekeken: www.hetvrijevolk.com, <http://dutch.faithfreedom.org/>, <http://eurabie.punt.nl/>, www.pim-fortuyn.nl en <http://forum-voor-de-vrijheid.nl/>. Hierbij bleek dat een aantal thema's steeds terugkeert. Vervolgens zijn de archieven van de sites hierop doorzocht. Zulke thema's zijn islamisering, Eurabië, hoofddoeken, linkse kerk, totalitair. Uit de zoekresultaten is vervolgens een aantal teksten geselecteerd die meer gedetailleerd op inhoud zijn bekeken. Wie de tekst had geschreven – een individu, partij of groepering – vormde hierbij geen criterium. Het ging om de inhoud die op de internetmedia naar voren kwam. Hieruit konden de volgende centrale aspecten van een islamofobe ideologie gedestilleerd worden.

In deze teksten wordt vaak het vermeende *totalitaire karakter van de islam* aangeklaagd. Op grond hiervan wordt de noodzaak bepleit om deze religie en de ermee verbonden gebruiken zoals het dragen van een hoofddoek te verbieden. In een tekst op de site www.hetvrijevolk.com wordt bepleit de islam de status van godsdienst te ontzeggen en moskeeën voortaan

te beschouwen als verenigingen: ‘Het verbieden van verenigingen is veel eenvoudiger dan van een godsdienst.’ Het dagelijks gebed wordt bestempeld als ‘indoctrinatiemethode’ en moskeeën als ‘propagandacentra’.¹¹⁷ Het gebruik van het begrip totalitair in dit verband onderstreept de opvatting van de islam als politieke ideologie.

Veelvuldig wordt geageerd tegen wat ‘islamisering’ wordt genoemd. Deze islamisering, niet alleen van Nederland maar van Europa en de hele westerse wereld, wordt onderbouwd met een beroep op (een bepaalde interpretatie van) de geschiedenis. De geschiedenis van de islam zou worden gekenmerkt door dwang en geweld. Volgens een bijdrage op pim-fortuyn.nl onder de titel ‘De re-islamisering in de nieuwe tijd’ is ‘(...) de islam principieel geprogrammeerd op wereldheerschappij’. Er wordt verwezen naar historische veroveringstochten om te onderbouwen dat eerder gesproken moet worden van ‘re-islamisering’ dan van islamisering. Het proces zou zich eerder in de geschiedenis hebben voorgedaan en zich nu herhalen. De islam wil ‘Europa van zijn joods-christelijke identiteit ontdoen en het fundament van de Verlichting (...) aan het wankelen brengen’. Instellingen zoals de Raad van Europa en de VN zouden al ‘islamitisch zijn ondermijnd’. De bijdrage eindigt met een in oorlogstermen verwoorde oproep: ‘Maar ik denk dat ik heb kunnen laten zien dat de islam, met al zijn hem ten dienst staande middelen, vecht (...) om zijn heerschappij te vestigen. Het westen is hier hulpeloos aan uitgeleverd, wanneer er niet snel vastberaden mannen en vrouwen worden gevonden die dit energiek tegengaan.’¹¹⁸ Dit vermeende streven van de islam naar overheersing van Europa wordt in het internationale islamofobe discours¹¹⁹ wel uitgedrukt via het begrip *Eurabië*¹²⁰, een samentrekking van Europa en Arabië. Het begrip werd in 2005 gebruikt als titel van een boek van een in Zwitserland woonachtige Britse schrijfster die publiceert onder het pseudoniem Bat Ye’or. Het begrip staat voor een vermeend islamitisch politiek project om Europa, dat wordt gezien als een gedoemd en decadent continent, tot een kolonie van de Islamitische/Arabische wereld te maken.¹²¹ Het zou een geheim project zijn van Europese en Arabische politici dat ontwikkeld werd tijdens de oliecrisis in de jaren zeventig in het kader van de Euro-Arabische dialoog. Moslimmigranten zouden sindsdien met instemming van diezelfde politici Europa overspoelen met als doel de westerse cultuur en beschaving te

vernietigen en democratische regeringen te vervangen door autocratische regeringsvormen. Ook geeft men door deze term te gebruiken aan dat Europa en Europese instellingen al ‘islamitisch zijn ondermijnd’. Europese universiteiten bijvoorbeeld zouden volgens Bat Ye’or nu al worden gecontroleerd door Palestijnen en de kerken zouden zich al vrijwillig hebben onderworpen aan de islam.¹²² De boeken en concepten van deze schrijfster kregen vooral meer bekendheid door verwijzingen van bekende Amerikaanse aanhangers van de anti-islamideologie zoals R. Spencer, P. Geller en D. Pipes die tot het internationale netwerk van Wilders behoren. Hun werk vindt, al of niet in vertaalde versie, ook zijn weg naar sites in Nederland, naar de vermeende frontlinie van de *clash of civilizations*. De vertaling van H. Numan van een artikel van Pipes getiteld ‘Europa of Eurabia’ begint alarmistisch: ‘De toekomst van Europa staat op het spel. Zal het veranderen in Eurabië, een onderdeel van de Moslim wereld?’ Pipes citeert met instemming een Amerikaanse columnist: ‘Het is moeilijk een ander toekomst scenario voor te stellen voor West Europa dan een burgeroorlog of islamisatie’ en ‘Moslims mogen van geluk spreken als ze er met massa deportatie vanaf komen, in plaats van vermoord te worden’.¹²³ In een bijdrage op dutch.faithfreedom.org wordt het begrip Eurabië geïllustreerd met een afbeelding van de Eiffeltoren omringd door twee minaretten.¹²⁴ Ook op Nederlandstalige sites komen we de bewering tegen dat politici in het verleden olie en gastarbeiders zouden hebben uitgeruild tegen acceptatie van onderwerping aan het gezag van de islam: ‘Geestelijk en politiek leiders in Nederland die ons land onder Eurabië hebben verkwaanseld aan de islam, uitruil van olie + moslingastarbeiders tegen vrije islamontwikkeling, ik klaag jullie aan zover je niet geprotesteerd hebt, maar meegewerkt in dit proces.’¹²⁵ De Eurabië-these is internationaal sterk bekritiseerd vanwege het gebrek aan werkelijkheidszin, het ontbreken van wetenschappelijke onderbouwing en het samenzweringskarakter dat vergelijkbaar is met de perceptie van het internationaal communisme gedurende de koude oorlog of met antisemitische samenzweringstheorieën.¹²⁶ Het boek van Bat Ye’or is in dit kader door tegenstanders onder wetenschappers en journalisten ook wel ‘de Protocollen van de Wijzen van Mekka’ genoemd.¹²⁷ Hiermee wordt verwezen naar het boek ‘De protocollen van de Wijzen van Sion’ dat zo’n grote rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het antisemitis-

me tot een ideologie van genocide.¹²⁸ Desalniettemin is deze gevaarlijke fantasie over Eurabië steeds meer mainstream geworden.

Hoe fictief de islamiseringsdreiging is en hoe obsessief deze wordt beleefd, ook op Nederlandse internetsites, wordt duidelijk uit de volgende dialoog. Een zekere ‘Mahalingam’ post regelmatig zijn bijdrage op het forum van dutch.faithfreedom.org waarbij hij iedere tekst systematisch eindigt met de woorden: ‘Wie in de Islam zijn hersens gebruikt, zal zijn hoofd moeten missen.’ In oktober 2007 schrijft hij: ‘De islamisering is zojuist ook mijn huis binnengedrongen. De postbode bracht mij een stevig A4-tje in lichtpaarse kleur van Het Talenhuis te Drachten (...) onderstaande zeven boeken vormen een complex van de islamitische wetten waarmee men het meest in aanraking komt (...)’

De reactie op dit bericht van een zekere ‘Ariel’ is meelevend: ‘Ongelofelijk Mahalingam. Dit is een islamitische site. En uit Drachten nog wel liefst. Wat moeten wij nu in Nederland met de sjaria. Dit is duidelijk een voorbeeld van de tweede fase van de djihad.’¹²⁹

De *massa-immigratie* waardoor de islamitische overheersing tot stand kon komen is een ander terugkerend thema op de onderzochte sites en fora.¹³⁰ Door het systematische gebruik van ‘massa’ als voorvoegsel bij immigratie wordt een overtrokken beeld opgeroepen. Het suggereert een oncontroleerbaar grote omvang van migratie en daarmee roept het dreiging op. Deze massa-immigratie zou leiden tot het ineensstorten van de verzorgingsstaat. De term massa-immigratie is sterk ideologisch geladen. Lucassen & Lucassen traceren het gebruik van de term en relativeren het realiteitsgehalte ervan wat betreft de omvang van de migratie van en naar Nederland.¹³¹ Voordat Wilders de term structureel in zijn politieke retoriek opnam werd het in de Europese context al eerder gebruikt door eurocommissaris en vvd-politicus Bolkestein. Een balans van immigratie en emigratie in de periode 1990-2009 laat zien dat het gemiddelde aantal immigranten minder dan 40.000 per jaar is. De publieksdiscussie, zo noteren Lucassen & Lucassen, gaat echter niet zozeer over migranten in het algemeen maar over groepen die als problematisch worden ervaren, met name moslims. Het begrip massa-immigratie wordt vooral gebruikt als het gaat om deze groepen: vooral

Marokkanen en Turken en soms ook Somaliërs en Antillianen. Tussen 2001 en 2009 vestigden zich per saldo gemiddeld 3900 personen per jaar uit deze groepen in Nederland. In 2006 en 2007 keerden zelfs meer Marokkanen naar Marokko terug dan erbij kwamen en in 2008 bedroeg het saldo Marokkaanse binnenkomers 52. De schrijvers concluderen dan ook ‘dat de relatie tussen het politieke gebruik van de term ‘massa-immigratie’ is losgezongen van de feiten en de politiek een geheel eigen realiteit heeft geconstrueerd (...)’.¹³²

In verband met ‘massa-immigratie’ wordt op de internetuitingen veelvuldig gewezen op *gebrekkige of onmogelijke integratie* van moslims: ‘Waarom zoveel tijd en geld verspillen aan pogingen tot integratie van ingestroomde vreemdelingen die helemaal niet willen integreren? Ze zijn niet gekomen om zich aan te passen aan onze levensstijl. De Aziatische of Afrikaanse levensstijl zit in hun DNA. De islamitische dwangneurose vervult hen met afkeer van de hier heersende decadentie. Integreren is voor hen geen verbetering maar een degeneratie, een geestelijk en zedelijk verval. Zij bezoeken frequent de moskee om hun overtuiging levendig te houden dat ze zich niet in de poel des verderfs moeten storten.’¹³³ De onmogelijkheid te integreren wordt aan de hand van allerlei issues geïllustreerd, bijvoorbeeld door een *neiging tot criminaliteit* te postuleren die met religie zou zijn meegegeven. In de uitwerking hiervan worden vermeende psychologische kenmerken en motieven van moslims besproken. Wij ‘domme Hollanders’ worden gediscrimineerd en zijn slachtoffer van onze naïviteit: ‘U wilt als Nederlander agent worden? Ge woon vergeten. Wij hebben enkel mohammedanen, wat vrouwen en een enkele flikker nodig. In die volgorde. Bij gelijke geschiktheid? Welnee. Als een mohammedaan bereid is agent te worden is *geen* geschiktheid meer dan voldoende. (...) Wij domme Hollanders mogen ons flink op de borst slaan! Hoeft eigenlijk niet, dat doen Marokkaanse jongeren graag voor u. Niet alleen slaan ze u graag op de borst, maar ook op uw gezicht of in uw kruis. (...) Als Ali Ostram met een mes naar school gaat loopt binnen een week de hele school met een mes. Uit noodzaak. Als Jan Doedel zonder mes naar school gaat, komt hij thuis op blote voeten zonder portemonnee, mobiel en een opgerekte kringspier. (...)’¹³⁴ Generalisatie is een veel beproefde strategie. Natuurlijk ontbreekt bij de thema’s niet de *onderdrukking van moslimvrouwen* door middel van hoofddoeken en ge-

zichtsluiers: ‘Toen Saoedie-Arabië fondsen ter beschikking stelde om het dragen van hoofddoekjes in West-Europa te bevorderen ging het nog sneller. Naar verluidt – het is nooit bewezen – ontving een vader wiens dochter een hoofddoek ging dragen een maandelijks bijdrage via de moskee. Een leuke aanvulling op de kinderbijslag, zwart in het handje. (...) Een tsunami van hoofddoekjes overspoelde de Nederlandse straten. (...) Het zal dan ook niet lang meer duren voordat de eerste onderwijzers bij wie niets meer te zien is als een stel ogen voor de klas staat. (...)’¹³⁵ Ten slotte benadrukken bijdragen regelmatig de *pedofiele neigingen* van de profeet Mohammed, al of niet geïllustreerd met citaten uit de Koran.¹³⁶ Hiermee wordt doelbewust ingespeeld op de breed gedeelde maatschappelijke verontwaardiging over kindermisbruik.

Een islamofobe opstelling gaat veelvuldig gepaard met een opstelling die haat tegen links uitstraalt. Rond bovengenoemde thema’s wordt vaak op beledigende wijze ingegaan op uitlatingen van politici, vooral van leiders van de PvdA die wel ‘de nieuwe NSB’ wordt genoemd, waarbij moslims de ‘nieuwe nazi’s’ zijn. Zo wordt oud-burgemeester Job Cohen van Amsterdam betiteld als ‘laffe linkse jood’ en ‘beschermer van de nieuwe nazi’s en gestoorder dan Joran van der Sloot’. Hij wordt geponeerd tegenover ‘joden met lef, durf en ballen die absoluut niet laf zijn en die zich niet zomaar zonder slag of stoot door de nieuwe nazi’s naar de slachtbank laten leiden’. De PVV wordt geschetst als de oplossing: ‘(...) Realiseer nu waarom je PVV moet stemmen. Zo niet wordt Nederland bestuurd door de partij die de nieuwe nazi’s willens en wetens de hand boven het hoofd houdt.’¹³⁷ Ook ex-minister Ella Vogelaar werd op internet bedreigd: ‘(...) Met dit soort opmerkingen draagt zij bij dat Nederland misschien een tsunami van boerka’s staat te wachten. Hoewel eigenrichting afgekeurd moet worden is de standrechtelijke executie van Ella Vogelaar misschien wel de verstandigste beslissing, zal ik zeker *niet* beweren. Die opmerking is namelijk goed voor 118 dagen cel. Ironische kritiek op politici kan dus ook al niet meer. Desondanks roep ik dat Vogelaar in een dwangbuis moet worden opgesloten! Dan beseft ze tenminste hoe een boerka aanvoelt.’¹³⁸ De achterliggende redenen van de vijandige houding tegenover ‘links’ en ‘de elite’ is gelegen in het feit dat *verantwoordelijkheid* voor de ‘massa-immigratie’ en de vermeende desastreuze gevolgen daarvan zoals de islamisering, worden gelegd bij linkse

politici en de elite. Zij zouden de samenleving naar de ondergang leiden en uitleveren aan de barbaarse krachten van de islam. Een diepere achtergrond kan worden gevonden in de behoefte om de reguliere politiek legitimiteit te ontnemen. Zowel de gastarbeid, ontstaan op initiatief van werkgevers, als het minderheden- en integratiebeleid dat voor het eerst officieel werd vastgelegd in 1983, werden echter indertijd vooral gemodelleerd door centrumrechtse coalities waarin CDA en VVD dominante partijen waren. Kernpunt van het beleid dat sinds 1983 werd gevoerd was niet zozeer het vermeende ‘behoud van eigen cultuur’ dat anno 2011 aan sterke kritiek onderhevig is, maar de bestrijding van sociaaleconomische achterstanden.¹³⁹

Cartoons

In afbeeldingen die op het internet te vinden zijn, wordt vaak het gewelddadige karakter van de islam/moslims benadrukt. Als voorbeeld worden hier de afbeeldingen besproken die te vinden zijn op de website !Uitkijk. Op deze site wordt iedere tekst omlijst door afbeeldingen en spotprenten waarop moslims bespot en beledigd worden. De cartoons zijn ondertekend met het webadres spotprent.be.

Afb. 1

Een pakje sigaretten à la Marlboro met het opschrift in kapitaal ‘Mohammedaantjes’ en daaronder ‘Mohamed brengt u / en anderen / rondom u ernstige / schade toe’.

Afb. 2

Getekende spotprent: opschrift DIALOOG!!!

Een man steekt een tot de tanden bewapende Ali Baba-figuur met een kromzwaard in de mond de hand toe.

Afb. 3

Opschrift ‘De islam is een vreedzame religie’

Een Ali Baba-figuur wiens kleding met bloed is bespat, zwaait met

zijn met bloed besmeurde kromzwaard terwijl hij op schedels danst waar kaartjes aanhangen met afwisselend de vermelding: hindoes, joden, christenen en heidenen.

Afb. 4

Opschrift boven afbeelding: Islam is vrede?

Een arm met een kromzwaard in de hand steekt de lucht in.

Onderschrift: 'Als de uitvinder van een geloof al zo gewelddadig was, hoe moeten zijn volgelingen dan wel niet zijn?'

Afb. 5

Een foto van twee vrouwen gekleed in een zwarte nikaab voor een verkeersbord verboden in te rijden met daaronder het opschrift 'Ga terug'.

De belangrijkste thema's die de islamofobe ideologie vormgeven op verschillende internetsites en fora, zoals het totalitaire karakter van de islam, het concept Eurabië, islamisering, massa-immigratie en de verantwoordelijkheid van links en de elites zijn niet toevallig de thema's waarop Wilders inging in zijn statement bij de heropening in februari 2011 van het proces dat tegen hem werd gevoerd vanwege zijn uitlatingen over de islam/moslims.

3.2 De PVV en islamofobie

De PVV heeft zich in een tijdsbestek van enkele jaren geprofileerd met uitgesproken islamofobe uitingen. In diverse publicaties worden uitlatingen van Wilders opgesomd en soms van commentaar voorzien.¹⁴⁰ Zijn uitspraken over de islam waren in 2010-2011 onderwerp van een proces waarin juridisch werd beoordeeld of hij zich opzettelijk beledigend had uitgelaten ten aanzien van moslims als groep wegens hun godsdienst (art. 137c Sr.) en of er sprake was van aanzetten tot discriminatie en haat (art. 137d Sr./ art. 90 quater) of beide jegens moslims wegens hun godsdienst. Hoewel de rechtbank van mening was dat sommige uitspraken op zichzelf discriminatoir waren of grof en beledigend en een enkele

uitspraak een opruiend karakter droeg, op de grens van het strafrechtelijk toelaatbare, werd Wilders vrijgesproken gegeven de context van zijn betoog als geheel en de bredere maatschappelijke context, het harde publieke debat over de multiculturele samenleving in Nederland en de vrijheid van meningsuiting die een politicus toekomt. Daarnaast heeft het feit dat veel uitspraken de godsdienst betreffen en niet de gelovigen een rol gespeeld bij het besluit tot vrijspraak. Ook meende de rechtbank dat de toelaatbaarheid van uitspraken groter is naarmate het publieke debat in zijn algemeenheid heviger is. De rechtbank acht uitspraken pas juridisch ontoelaatbaar volgens het strafrecht als ze bedreigend worden in de sfeer van de openbare orde.¹⁴¹ De benadeelde partijen, waaronder migrantenorganisaties, hebben een verzoek tot cassatie ingediend bij de Hoge Raad en zich tot Europese instanties gewend.

Ook internationaal heerst er zorg over het stigmatiserende vertoog van de PVV. De parlementaire vergadering van de Raad van Europa sprak in mei 2010 haar bezorgdheid uit over de toenemende intolerantie tegenover islam en moslims.¹⁴² De Raad wees in dit verband op uiterst rechtse partijen in verschillende Europese landen zoals het Franse Front National, de Nederlandse PVV, het Belgische Vlaams Belang en de Zwitserse Volkspartij die de angst voor moslims exploiteren en bijdragen aan hun stigmatisering door het gebruik van simplificaties en negatieve stereotypen. In hun campagnes halen zij islam en islamisme door elkaar en zij zien alle moslims als islamist, aldus het rapport van de commissie. In deze paragraaf wordt een selectie van Wilders' uitlatingen en programmapunten over islam/moslims besproken.

Wilders wil inderdaad geen onderscheid maken tussen de islam en het extremistisch islamisme dat de religie misbruikt voor politieke doeleinden. Hij noemt de islam 'ziek' en 'fascistisch'. De islam is in zijn visie geen wereldgodsdienst maar een politieke ideologie.¹⁴³ 'Ik vind de ideologie van de islam abject, fascistisch en fout' stelde hij op 9 februari 2008 in het *Vlaamse Nieuwsblad*. Bij de afsluiting van de eerste zittingsdag van het heropende proces dat tegen hem werd gevoerd, sprak Wilders van een 'kwaadaardige' en 'totalitaire ideologie'.¹⁴⁴ Hij bestempelt de Koran als 'het Mein Kampf van een religie die beoogt anderen te elimineren', een boek dat zou aanzetten tot onderdrukking en moord en dus verbo-

den zou moeten worden.¹⁴⁵ De islamitische profeet Mohammed wordt door hem afwisselend ‘barbaar’ en ‘massamoordenaar’ genoemd.¹⁴⁶ Zijn opvatting over de Koran bracht hij onder meer naar voren in de film *Fitna* die in 2008 uitkwam.

Fitna en de reacties

In het voorjaar van 2008 bracht Wilders de film *Fitna* uit. Nederland komt met de schrik vrij, het valt allemaal reuze mee, was de kern van de eerste reacties op de film, gevolgd door de triomfalistische reactie daar weer op van de maker die benadrukte dat het allemaal binnen de grenzen van de wet bleef. In veel publieke reacties werd benadrukt dat de film niets nieuws bood en bestond uit oude beelden die al eerder veelvuldig op het internet waren verschenen, niet in de laatste plaats gepubliceerd door juist de soort terroristen die de samensteller van de film pretendeert te bestrijden.

Dergelijke reacties roepen de vraag op welk potentieel effect de beelden hebben. In de eerste plaats betekent de eerdere beschikbaarheid van deze beelden op het internet niet dat zij ook in die mate door het brede publiek geconsumeerd worden zoals dat bij de film het geval is geweest: miljoenen kijkers over de hele wereld. In de tweede plaats is dit knip- en plakwerk van oude beelden tot een nieuwe compositie minder onschadelijk dan het in eerste instantie lijkt. De beelden van islamistisch terroristische acties worden afgewisseld met uit hun context gehaalde teksten uit de Koran en gekoppeld aan de oproep ‘islamisering’ tegen te gaan. Er is niet alleen geknipt en geplakt, er werd ook ingekleurd. Bovendien speelt de maatschappelijke context een belangrijke rol bij het effect dat beelden (potentieel) hebben. Wilders lanceerde deze film in een maatschappelijke context van toenemende negatieve beeldvorming over de islam/moslims. En, last but not least, de beelden en teksten zijn daadwerkelijk schokkend, dit wil zeggen dat zij gevoelens opwekken van woede, angst, frustratie, onmacht en mededogen.

Toch speelden de reacties die het haatbevorderende karakter van de film als essentieel zagen de tweede viool. Zij haalden niet de voorpagina's maar de binnenbladzijden, niet de koppen maar de kleine lettertjes. Sommige historici wezen op het haatdragende karakter van beelden en teksten, omdat zij vanuit de geschiedenis weten hoe propagandafilms in elkaar steken, en veel burgers waaronder moslims voelden het intuïtief: hier is sprake van het stimuleren van gevoelens van angst, haat en vijandschap. Sommige politici signaleerden het trouwens wel maar wilden het niet benadrukken. Zij gaven het grote belang van het bewaren van de sociale kalmte voorrang boven een diepgaande analyse van de inhoud van de film. Deze kalmte is inderdaad gebleven – een groot goed. En de analyse van de inhoud?

'Nu moet de islam ideologisch overwonnen worden', zo roept de film tegen het eind ervan op. De film benadert de islam niet als religie maar als ideologie, op één chronologische en inhoudelijke lijn met fascisme en communisme met alle connotaties van dien: leerstellingheid, indoctrinatie, gebrek aan vrijheid en tolerantie, onderdrukking en geweld, dictatuur en overheersing.

Nu zijn religies complexe maatschappelijke verschijnselen. Ze kennen veel aspecten of componenten: historisch (de ontstaansgeschiedenis), theologisch (de leer en verhouding tot God), maatschappelijk (de relatie tot en verwevenheid met de samenleving, de invloed op politieke en maatschappelijke denkbeelden) en de gelovigen (hun standpunten en gedragingen). Natuurlijk kent religie ook ideologische componenten, het stuurt opvattingen over maatschappij en politiek mede aan, maar valt daar niet mee samen.

De meeste mensen hebben vage beelden over religies – behalve over hun eigen geloof. Dit geldt ook voor de islam. De confrontatie van de gemiddelde burger met de islam in West Europa is immers nog jong, niet veel ouder dan de geschiedenis van de gastarbeid. Hooguit kent het collectieve geheugen negatieve beelden die nog

stammen uit de tijd van de Kruistochten en sindsdien in verhalen en beelden zijn overgeleverd. Indringende beelden zoals Fitna die verschaft, vinden met dit collectieve geheugen op de achtergrond gemakkelijker ingang.¹⁴⁷

Het culminatiepunt van Wilders' gedachtegoed over de islam komt duidelijk naar voren in de volgende passage van de verklaring waarmee hij de eerste zittingsdag van het heropende proces afsloot¹⁴⁸: 'De islam is een ideologie die zich vooral onderscheidt door moord en doodslag en alleen maatschappijen voortbrengt die achterlijk en verpauperd zijn.' In hetzelfde afsluitende statement valt zijn herhaling op van de woorden: 'overall in Europa gaan de lichten uit'. Terwijl Wilders hier tegelijkertijd zinspeelt op het teloorgaan van de waarden van de Verlichting, schetst hij met gevoel voor dramatiek op apocalyptische wijze de ondergang van de westerse beschaving. Ook geeft hij zijn visie op de verantwoordelijkheid hiervoor. Deze zou liggen bij 'de multiculturalistische elites die een totale oorlog tegen hun bevolkingen' uitvechten. Deze elites zouden 'beschermers' zijn 'van een ideologie die al veertien eeuwen uit is op onze vernietiging'. In een toespraak in Rome gaf hij aan dat het niet alleen gaat om Nederland, en ook niet uitsluitend om het Westen, maar om de hele wereld: 'Islam strives for world domination'¹⁴⁹ stelde hij hier nadat hij eerst bij wijze van inleiding de ondergang van de klassieke Romeinse beschaving ten gunste van Germaanse barbaren besprak. '(...) The truth that islam is evil has always been obvious to our ancestors. That is why they fought.'¹⁵⁰ Moslims in Nederland maken in zijn visie als vooruitgeschoven pionnen deel uit van een islamitisch project om de wereld te overheersen. We zouden moeten vechten tegen dit kwaad zoals onze voorvaders deden, geeft hij impliciet aan. We zien hoe Wilders hier gebruikmaakt van theorieën over opeenvolging van beschavingen en van de geschiedenis van kruistochten en andere historische veroveringen om tot een constructie te komen van moslims als vijand van de samenleving. De immigratie uit landen met een overwegend islamitische bevolking wordt door hem verbeeld als een islamitische invasie. Zo zegt hij op 6 februari 2007 op www.GeenStijl.nl: '(...) Nederland als islamitisch mis-sieland. Was een terrorist Mohammed B. al niet te stoppen, de tactiek

van penetratie, propaganda, bekering en demografische verandering zal inderdaad succesvol blijken indien de laffe politieke elite van vvd tot PvdA en SP tot CDA en hun Europese geestverwanten erover blijven zwijgen en diegenen die dat niet doen verketteren en demoniseren. Er is genoeg islam in Europa en Nederland. De pvv zal zich met man en macht verzetten tegen deze derde islamitische invasiepoging.²¹⁵¹ Moslims krijgen in zijn uitlatingen niet alleen intenties toegedicht maar ook een macht die zij in werkelijkheid als minderheid in de samenleving bij lange na niet hebben.

Nederland zou in de ogen van Wilders slachtoffer zijn van een ‘tsunami van islamisering’.²¹⁵² Deze overstromingsbeeldspraak wordt door de gebruiker geïllustreerd in bewoordingen als de volgende: ‘Wijk na wijk, straat na straat, school na school wordt geïslamiseerd.’²¹⁵³ Van het begrip islamisering gaat de sterke suggestie uit dat hier sprake is van een doelbewust project om de westerse wereld de islam op te leggen. Soms wordt ook meer expliciet uiting gegeven aan deze suggestie van kolonisatie: ‘De elite noemt deze Marokkanen, die hier de boel verzieken, heel romantisch “nieuwe Nederlanders”. Ik noem ze liever “kolonisten”. Moslimkolonisten. Want ze zijn niet gekomen om te integreren, maar om de boel hier over te nemen, om ons te onderwerpen.’²¹⁵⁴

Naast in islamofobe categorieën spreekt Wilders in meer algemene bewoordingen over ‘wat naar Nederland komt en wat zich hier voortplant’, alsof het hier niet om mensen gaat.²¹⁵⁵ Met behulp van beeldspraak en retorische stijlmiddelen weet hij een sfeer van dreiging en urgentie te creëren: ‘(...) Moslims zullen van de grote steden naar het platteland trekken. We moeten de tsunami van de islamisering stoppen. Die raakt ons in ons hart, in onze identiteit, in onze cultuur. Als we ons niet verweren, zullen alle andere punten uit mijn programma voor niks blijken te zijn.’²¹⁵⁶ Het voortplantingsthema komt regelmatig terug: ‘Autochtonen planten zich minder snel voort dan allochtonen. Nu zitten allochtonen, overwegend moslims, voornamelijk in de grote steden. Over twintig jaar zitten ze overal, van Apeldoorn tot Emmen en van Weert tot Middelburg. We verkopen ons land aan de duivel die Mohamed heet, en niemand doet er iets aan.’²¹⁵⁷

PVV en islamofobe incidenten

In juli 2011 zette S. van Rooy, een beleidsmedewerker van de PVV in Den Haag, een zelfgemaakt filmpje op internet (op YouTube en op zijn eigen Facebook-pagina) waarop te zien is hoe hij in een winkelcentrum in Scheveningen enkele vrouwen in een nikaab lastigvalt.¹⁵⁸ Op Facebook schrijft hij: 'Opeens kwam dat tuig langslopen. Dus besloot ik ze maar gelijk te filmen. Of moet ik het normaal vinden dat mijn rust in Scheveningen wordt verpest door dat soort geïmporteerde achterlijkheid van de islamitische zandbak?'

Op de vraag op Facebook waarom hij de vrouwen als 'tuig' omschrijft, zonder hen te hebben aangesproken, antwoordt Van Rooy: 'Wat een onzin dat je mensen niet tuig mag noemen. Mensen die de westerse waarden afwijzen ten faveure van een racistisch, fascistisch en inhumain systeem als de sharia is gewoon tuig, net als nazi's en andere fascistten.'

Van Rooy voert als publicist samen met zijn vader actief campagne tegen de islam. Zij stelden ondermeer de bundel *De islam: kritische essays over een politieke religie* samen. De bundel bevat bijdragen van een groot aantal — ook Nederlandse — islam-critici. Een aantal bijdragen draagt een sterk islamofob karakter.¹⁵⁹

Nadat Elsevier aan het filmpje en de uitspraken een artikel had gewijd, liet de PVV weten de gang van zaken te betreuren en werd Van Rooy op non-actief gesteld. 'Het is jammer dat deze vrouwen burqa's dragen en we zien graag een burqa-verbod maar deze vrouwen zijn geen tuig', aldus de PVV in een reactie op het gebeuren.¹⁶⁰

Ik kijk terug naar de vier kenmerken van stigmatisering om te laten zien dat het islamiseringsvertoog van Wilders c.s. een sterk stigmatiserend karakter heeft. Ten eerste worden moslims verbeeld als profiteurs die niet bijdragen aan de samenleving. Het volgende citaat geeft hiervan een

voorbeeld: ‘Ik ben voor sluiting van de grenzen voor gezinshereniging en familiehereniging van niet-westerse, islamitische allochtonen. Negenennegentig procent van die mensen voegt niets toe. Daar hebben we alleen maar ellende van.’¹⁶¹

Moslams worden, ten tweede, weergegeven als onbetrouwbaar, een vijfde colonne. Dit komt naar voren in het volgende citaat waarin twijfel wordt uitgesproken over de acceptatie door de moslimgemeenschap van de Nederlandse rechtsorde: ‘Zolang niet duidelijk is dat de Nederlandse moslimgemeenschap de orde en spelregels van de Nederlandse rechtsstaat van harte accepteert, ontbreekt het fundament van vertrouwen dat noodzakelijk is om grondwettelijke rechten en vrijheden in dezelfde mate toe te kennen als aan andere groepen in Nederland die deze orde en spelregels hebben gevormd en gedragen.’¹⁶²

Zij delen onze waarden niet, is de derde manier waarop de stigmatisering vorm krijgt. Dit aspect komt bijvoorbeeld naar voren in het volgende citaat. ‘(...) Hun gedrag vloeit voort uit hun religie en cultuur. Je kunt dat niet los van elkaar zien. De paus had laatst volkomen gelijk: de islam is een gewelddadige religie. Islam betekent onderwerping en bekering van niet-moslams. Die interpretatie geldt in de huiskamers van die probleemjongeren, in de moskeeën. Het zit in de gemeenschap zelf.’¹⁶³ Het niet-delen van fundamentele waarden wordt vaak gesymboliseerd door de hoofddoek. Opmerkelijk hierbij is dat het feit dat deze hoofddoeken worden gedragen door mensen geheel en al uit beeld verdwijnt. De hoofddoek is vaak in extreme bewoordingen mikpunt van verbale agressie van de PVV, waarbij regelmatig oorlogsmetaforen worden gebruikt. Hoofddoeken zouden de publieke ruimte vervuilen, de straat moet worden ‘terugveroverd’. Daarom bepleitte Wilders de invoering van een belasting op het dragen van een hoofddoek, door hem ‘kopvoddentaks’ genoemd: ‘Gewoon één keer per jaar een vergunning halen en dan gewoon even 10.000 euro aftikken.’¹⁶⁴

De gestigmatiseerde groep zou ten slotte niet bijdragen aan het welzijn van de samenleving als geheel, zoals naar voren komt in de volgende uitspraak: ‘(...) Die lak hebben aan de belangen van de Nederlandse burger

en meewerken aan de transformatie van Nederland in Nederarabië als provincie van de superstaat Eurabië.¹⁶⁵

Bij de behandeling van stigmatisering kwam al aan de orde dat dit het proces van ongelijke behandeling en uitsluiting vergemakkelijkt. Wilders deed in de loop der tijd in diverse interviews en speeches voorstellen, gericht op ongelijke behandeling en uitsluiting van moslims. Zo bepleitte hij onder meer een verbod op de verkoop en het gebruik van de Koran, thuis en in het openbaar¹⁶⁶, sluiting van de grenzen voor niet-westerse allochtonen¹⁶⁷, óf assimilatie óf uitzetting van moslims: ‘Iederen past zich aan onze dominante cultuur aan. Wie dat niet doet, is hier over twintig jaar niet meer. Die wordt het land uitgezet.’¹⁶⁸

In het verkiezingsprogramma 2010 nam de PVV de volgende programmapunten op die zich direct richten op uitsluiting of ongelijke behandeling van islamitische burgers en objecten¹⁶⁹: geen nieuwe moskeeën en sluiting van moskeeën waar geweld wordt gepropageerd, een immigratiestop voor mensen uit islamitische landen, een verbod op het dragen van hoofddoeken in publieke functies, een belasting op het dragen van hoofddoeken en een verbod van de boerka, een verbod van de Koran en van Koranlessen in schoolgebouwen, sluiting van islamitische scholen, stopzetting van subsidies voor islamitische media – inclusief de media die daarvoor worden aangezien zoals maroc.nl, en een verbod op ritueel slachten. Daarnaast moet volgens de PVV ‘de islamisering in de zorg’ gestopt worden. Verder worden moslims als migranten indirect geraakt door programmapunten van de PVV die betrekking hebben op de bestaande antidiscriminatievoorzieningen, het vreemdelingen- en immigratiebeleid en de rechten van allochtonen en burgers met een dubbele nationaliteit. Dit zijn allemaal voorzieningen en maatregelen die weliswaar niet uitsluitend maar ook moslims betreffen. Moslims worden mede geraakt door PVV-voorstellen die zich richten tegen niet-westerse allochtonen in het algemeen. Het betreft plannen voor etnische registratie,¹⁷⁰ uitzetting bij werkloosheid,¹⁷¹ en de mogelijkheid om bij rellen migrantenjongeren in de knieën te kunnen schieten.¹⁷² De PVV wil ook kleinkinderen van immigranten registreren als allochtoon.¹⁷³

De bestrijding van de islam neemt in het gedachtegoed van de PVV een allesoverheersende plaats in. Dit blijkt niet alleen uit politieke verklaringen, maar klinkt ook door in allerlei kleine activiteiten zoals in de nieuwjaarstwitter: ‘fijne feestdagen en minder islam in 2011’.¹⁷⁴ Minder onschuldig is de oorlogszuchtige taal waarmee burgers worden aangespoord om de strijd te voeren. De Rechtbank Amsterdam stelt dat de aansporing zich te verdedigen in de volgende passage een opruiend karakter draagt, maar niet strafbaar is gezien de samenhang met de rest van het interview: ‘Ik heb goede bedoelingen. We laten iets gebeuren waardoor dit een totaal andere samenleving wordt. Ik weet ook wel dat er over een paar decennia nog geen islamitische meerderheid is. Maar het groeit wel. Met agressieve elementen, imperialisme. Loop over straat en zie waar het toe leidt. Je voelt dat je niet meer in je eigen land leeft. Er is een strijd gaande en we moeten ons verdedigen. Er zijn straks meer moskeeën dan kerken!’¹⁷⁵

3.3 Extreemrechts en islamofobie

Uit onderzoek van Dekker e.a. naar islamofobie onder jongeren kwam naar voren dat meer dan de helft van de Nederlandse schoolgaande jongeren die zelf geen moslim zijn, een negatief tot zeer negatief beeld heeft van moslims en de islam.¹⁷⁶ Dit gegeven ging samen met hoge scores op ‘nationale superioriteit’ en ‘nationalisme’. Van Donselaar spreekt in dit verband van een ‘islamofobe tegencultuur’.¹⁷⁷ Een xenofobe jeugdcultuur vormt, zoals afgelopen decennium bleek, een potentiële rekruteringsbasis voor extreemrechtse en rechtsextremistische groepen en organisaties.¹⁷⁸ Aandacht voor de houding van deze formaties tegenover islam en moslims is mede hierom van groot belang. In deze paragraaf worden de standpunten van verschillende extreemrechtse en rechtsextremistische formaties over islam en moslims besproken. Hierbij komt tevens aan de orde of en hoe de PVV invloed heeft gehad op hun standpunten. Heeft het electorale succes van de PVV ook binnen traditioneel extreemrechts de discussie over de islam en moslims een (nieuwe) impuls gegeven? Zien deze partijen in een (verdere) profilering tegen de islam en moslims een manier om ook zelf een grotere aanhang te verwerven? Of worden deze partijen als het ware leeggezogen door de aantrekkingskracht van de PVV? Het Engelstalige rapport over extreemrechts in Ne-

derland dat de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vlak na de Oslo-moorden naar buiten bracht, spreekt van een halvering van de aanhang van de traditionele rechtsextreme en rechtsextremistische organisaties.¹⁷⁹ Om de vraag naar verdere profilering van islamofobe standpunten bij traditioneel extreemrechts te beantwoorden, werden publicaties en uitingen van extreemrechtse en rechtsextremistische organisaties bestudeerd die periodiek worden besproken in de publicaties van de *Monitor Racisme & Extremisme*. Voor de periode 2009-2010 waren dit Nationaal-Socialistische Aktie – Racial Volunteer Force (NSA-RVF), Blood & Honour-Combat 18, Nationale Jeugd Nederland (NJN), Nederlandse Volks Unie (NVU) en de actiegroep Voorpost. Daarnaast is gekeken naar het blad *De Nationale Amsterdammer* (DNA) dat verbonden is met de Nationalistische Volks Beweging (NVB) Amsterdam, een intussen vrijwel slapende organisatie.¹⁸⁰

Alvorens in te gaan op de standpunten ten aanzien van islam en moslims bij extreemrechts is het van belang stil te staan bij het begrip extreemrechts. Wat onderscheidt extreemrechts?

3.3.1 *Extreemrechts*

Om deze vraag te beantwoorden is een studie gemaakt van de internationale literatuur waarin definities van en theorieën over rechtsextremisme worden behandeld.¹⁸¹ Ik kom op grond daarvan tot de volgende duiding. Rechtsextremisme is een verzamelbegrip voor politieke opvattingen die gesitueerd worden aan de uiterste rechterkant van het gangbare politieke links-rechts spectrum en voor de formaties – politieke partijen, (sociale) bewegingen en andere organisatievormen zoals internetfora, uitgeverijen, media, gespecialiseerde bedrijven – die deze opvattingen aanhangen en uitdragen. Het begrip werd voor de Tweede Wereldoorlog niet gebruikt – in ieder geval niet in Nederland – maar kwam daarna in zwang. Onder wetenschappers die zich bezighouden met het bestuderen van extreemrechts en de politieke opvattingen die deze stroming uitdraagt, treffen we een globale overeenstemming aan dat het bij deze opvattingen, afgezien van verschillen in gradaties en accenten, in ieder geval gaat om de volgende gemeenschappelijke ideologische kenmerken:

- Een directe of indirecte weerstand tegen de erkenning van het principe van fundamentele gelijkheid van mensen zoals dit is neergelegd in

mensenrechtenverdragen. Dit komt vooral tot uiting door aan het behoren tot een ‘ras’, ‘volksgemeenschap’, natie, cultuur of godsdienst de hoogste waarde toe te kennen in sociale en politieke verhoudingen. Mensen- en burgerrechten worden aan het hieruit voortvloeiende streven naar etnische homogeniteit van volkeren ondergeschikt gemaakt. De positieve oriëntatie op het ‘eigene’ gaat samen met een negatieve oriëntatie op wat als ‘vreemd’ of ‘anders’ wordt gezien: nationalisme, ethnocentrisme en racisme zijn sterk ontwikkeld. Het huidige extreemrechts in Europa ziet zichzelf als een beweging die opkomt voor de bescherming van de eigen, nationale of westerse identiteit in een wereld die het beschouwt als fundamenteel vijandig ten opzichte van westerse waarden en culturen.

- Een directe of indirecte weerstand tegen het heersende politieke systeem van de parlementaire democratie en de constitutionele rechtsstaat. In steeds meer gevallen gaat het bij eigentijdse formaties niet om de instituties als zodanig maar om hun feitelijke functioneren via de zittende regering, de reguliere politieke partijen en andere instellingen zoals de rechterlijke macht. Deze weerstand wordt veelal tot uitdrukking gebracht door het reguliere politieke bedrijf legitimiteit te ontzeggen. Dit wordt vaak gekoppeld aan een populistische claim zelf het ‘gewone volk’ te vertegenwoordigen.
- De neiging een sterk hiërarchische organisatievorm te gebruiken die wordt gedomineerd door een sterke, autoritaire leider.

In Nederland heeft vooral Van Donselaar gewezen op niet-ideologische aspecten die van belang zijn voor de identificatie van groepen en organisaties als extreemrechts.¹⁸² Hij noemt hier de indicatoren sociale genealogie: extreemrechtse groepen ontstaan meestal niet zomaar maar komen voort uit eerdere initiatieven. Daarnaast wijst hij op de magneetfunctie: de aantrekkingskracht die een groep uitoefent op personen die al bekend zijn wegens hun extreemrechtse sympathieën. Ook acht hij van groot belang dat extreemrechtse groeperingen veelal worden geconfronteerd met een aanpassingsdilemma waardoor verschillen ontstaan tussen frontstage en backstage functioneren – naar buiten toe laat men vaak een ander gezicht zien dan intern.

Voor de naoorlogse periode wordt wat organisatieverbanden betreft wel een onderscheid gemaakt tussen de klassieke, vaak neonazistische partijen en groeperingen, en de postindustriële formaties die zich vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw ontwikkelden. De laatste uitien zich in het algemeen gematigder dan de eerste en keren zich niet *principieel* tegen de democratische rechtsorde. Zij maken meestal zelfs deel uit van het systeem. Tegelijkertijd proberen zij dit systeem van zijn legitimiteit te ontdoen in de ogen van de bevolking. Daarnaast zijn meer actiegroepachtige straatformaties actief die vooral bestaan uit jongeren.

Het betreft bij extreemrechts zeker geen eenduidig, helder afgebakend en theoretisch gefundeerd en gesloten wereldbeeld, maar er komen variaties, accenten en gradaties voor. Het gaat om een dynamisch verschijnsel waarvan de concrete invulling verandert naar tijd en plaatselijke omstandigheden. Naast een partijpolitieke oriëntatie kan het evenzeer gaan om een diffuse mentaliteit, zoals we die kunnen aantreffen bij ongeorganiseerde jongeren, en om betekenisconstructies die zijn ingegeven door alledaagse ervaringen van gewone burgers.

Ook in Nederland is veel discussie geweest in de wereld van wetenschappers en andere deskundigen over definitie en afbakening van extreemrechts en welke formaties onder deze karakterisering zouden moeten vallen. Om onderscheid te maken tussen verschillende groepen is in deze discussie wel rechtsradicalisme onderscheiden van rechtsextremisme.¹⁸³ De AIVD maakt een onderscheid tussen extreemrechts en rechtsextremistisch waarbij de doorslaggevende criteria zijn of doelen antidemocratisch zijn en middelen ondemocratisch.¹⁸⁴ Extreemrechtse organisaties opereren op de rand van de democratische rechtsorde maar blijven binnen de grenzen van de wet. Rechtsextremistische organisaties overschrijden deze grenzen, bijvoorbeeld door het gebruik van geweld en intimidatie of door het verspreiden van haat als middel in te zetten. Als voorbeelden van antidemocratische doelen noemt de AIVD de vestiging van een autoritair regime dat de vrijheid van meningsuiting en godsdienst niet in acht neemt of een politieke orde waarin de rechten van sommige (groepen) burgers wel worden gegarandeerd maar van anderen niet. Bij dit onderscheid sluit ik in deze studie aan.

3.3.2 *Standpunten over islam/moslims*

De verhouding van extreemrechts met de islam is al langere tijd een ingewikkeld vraagstuk dat niet vrij is van tegenstrijdigheden. Onder invloed van de Duitse nazistische beweging kwam al enige tijd geleden een discussie op gang of radicale moslims wellicht eerder moeten worden gezien als bondgenoot dan als vijand. Enkele rechtsextremisten bezochten in de jaren negentig de Libische leider Khadafi en sommige formaties ondersteunden Saddam Hoessein.¹⁸⁵ Dit verhinderde de toenmalige extreemrechtse en rechtsextremistische partijen niet om in islamofobe termen te reageren op de moord op van Gogh in 2004.¹⁸⁶ Dit gold voor de NVU, de Nieuwe Nationale Partij (NNP), de Nationale Alliantie (NA) en Nieuw Rechts. Ook op de extreemrechtse webfora van Polinco en Holland Hardcore werden extreem islamofobe uitingen gedaan. Op Polinco sprak een moderator van ‘roverhoofdmannen van gebundelde muzelmannenclubs’.¹⁸⁷ Een vredelievende islam werd een contradictio in terminis genoemd en er werden oproepen tot geweld tegen moskeeën gedaan: ‘Staat er een moskee in de fik? Blus hem dan met benzine!’ Een zekere ‘Antifahater’ riep op om de jeugd te verzoeken ‘de pogingen tot vernietiging van moskeeën en islamitische instellingen voort te zetten. Het hoeft niet altijd te lukken. Zelfs mislukte pogingen tellen mee. Het is zaak de boel op scherp te zetten en de islamiet te dwingen zijn ware natuur aan de Nederlander te tonen (...)’ Op Holland Hardcore werd opgeroepen tot een kruistocht: ‘We moeten een kruistocht door Nederland houden en elke moslim de kop van zijn lijf trappen, en ook al die vuile wannabee-moslims.’ Ook fortuynisten droegen bij aan een islamofob klimaat, zij het meestal in minder gewelddadige termen. De islam is uit op verovering en levensgevaarlijk, westerlingen zijn superieur, moslims moeten het land uit en moskeeën gesloten worden, aldus verschillende bijdragen op fortuynistische fora.

Ook tegenwoordig zijn bij extreemrechts nog twee verschillende opstellingen zichtbaar. Vooral bij de neonazistische groeperingen kan geen invloed van anti-islam gedachtegoed worden vastgesteld. Dit geldt voor Blood & Honour, een internationale organisatie van skinheads met racistische *white power* opvattingen die vanaf eind jaren tachtig actief was maar nu een kwijnend bestaan leidt. Het geldt ook voor de radicale en gewelddadige neonazistische straatformatie NSA. Antisemitisme en een

daarmee samenhangende anti-Israël houding vormen vaak de factoren die neonazigroeperingen ervan weerhouden om een anti-islam opstelling à la PVV te steunen.¹⁸⁸ Bij enkele formaties is echter enige beweging te bespeuren zoals ik hieronder zal aantonen. Aan de orde komen de NVU, en de recente loot aan de rechtsextremistische stam, de NJN, de rechtsextreme actiegroep Voorpost en het blad DNA dat tot voor kort aan de NVB verbonden was. Het gaat bij deze bespreking om de inhoud van standpunten over de islam en om eventuele anti-islam acties en niet om de vraag of de betreffende partijen met deze inhoud veel mensen weten te bereiken. Met andere woorden, de analyse is discursief van karakter en kijkt niet naar frequenties. De bespreking van standpunten over de islam/moslims van de verschillende formaties wordt ingeleid met een korte achtergrondsheets.¹⁸⁹

Nederlandse Volks Unie

De NVU bestaat sinds 1971 en werd opgericht door Joop Glimmerveen. De NVU noemt zich volksnationalistisch maar is volgens de AIVD nog steeds primair neonazistisch van karakter en gericht op de vestiging van een eenpartijstaat naar voorbeeld van de nationaalsocialistische NSDAP.¹⁹⁰ De partij heeft met succes campagne gevoerd om te kunnen demonstreren nadat dit lange tijd was verboden. Sinds dit weer mogelijk is, manifesteert de organisatie zich vooral in demonstraties waar andere groepen zich bij aansluiten. De NVU geeft het blad *Wij Europa* uit dat vooral wordt volgeschreven door de huidige partijvoorzitter Kusters. Voor dit onderzoek werden artikelen en passages uit *Wij Europa* over de islam en moslims bestudeerd over de periode 2003-2011.

Een tweeslachtige houding spreekt uit een passage met de titel ‘Samenwerking met moslims’.¹⁹¹ Kusters zegt hier over zijn kameraden die willen demonstreren met Arabische nationalist: ‘Propagandistisch is dit voor de NVU niet goed, maar tactisch gezien kan het wel gezien uit ideologisch oogpunt.’ Hij verwijst naar de Waffen SS-divisies die moslims in hun gelederen opnamen en vraagt zich af wat Hitler in deze tijd gedaan zou hebben. Hij benadrukt het verschil tussen het tijdperk Hitler en de huidige tijd en stelt: ‘(...) ik denk dat hij deze allemaal terug had gestuurd naar de landen van herkomst.’ Na de moord op Van Gogh komt Kusters op dit thema terug. Hij werkt zijn afwijzing van vooral de radi-

cale islam verder uit met argumenten die gaan over de onderdrukking van vrouwen, besnijdenis en de bereidheid van extremistische moslims om zichzelf op te blazen.¹⁹² Hierbij maakt hij niet altijd een helder onderscheid tussen islam en radicale islam. Desalniettemin laat zijn volgende opmerking aan duidelijkheid weinig te wensen over: ‘Wij Europeanen hebben totaal niets op met de Islam.’¹⁹³ Islam oké, maar wel in eigen land en niet hier, daar komt het standpunt van Kusters op neer. Daarnaast stelt hij het misbruik van de godsdienst door extremisten aan de kaak. Opnieuw wijst hij erop dat de NSDAP zich in geen enkel geschrift over samenwerking met moslims heeft uitgelaten. Het discussieartikel eindigt met de volgende vetgedrukte constatering: ‘Het enige wat ons bindt met de radicale Islam is de gemeenschappelijke strijd tegen het zionisme en de Amerikaanse agressie politiek en de afschaffing van ‘rente’. Dit dient dan wel uitgevochten te worden in hun eigen herkomstlanden, en niet op Europese bodem.’¹⁹⁴

In het voorjaar van 2010 kondigde de NVU een koerswijziging aan. De achtergrond hiervan is de constatering dat electoraal succes voor de NVU keer op keer uitblijft. Dit gebrek aan NVU-kiezers steekt schril af tegen de verkiezingsoverwinningen van Wilders en dat is de NVU-leiding niet ontgaan. ‘In een tijd dat Wilders (PVV) nagenoeg de grootste partij van Nederland is in de peilingen, mede door zijn standpunten inzake islam en vreemdelingen is het zeer zorgelijk dat wij helemaal geen stem weten te vergaren’, stelt de partijvoorzitter in *Wij Europa*.¹⁹⁵ Hij noemt Wilders en de PVV ‘een ijsbreker die het politieke ijs openbreken’.¹⁹⁶ En een verslaggever van *Nieuwe Revu* noteert uit zijn mond de opmerking: ‘Wilders is de enige in de Kamer die het beestje bij de naam noemt.’ Overigens blijft Kusters Wilders nog steeds *islambasher* noemen, een woordgebruik dat duidelijk maakt dat hij zich distantieert van rücksichtslose aanvallen op de islam.¹⁹⁷ Bij de NVU blijft de hierboven genoemde dubbelzinnigheid nog lang zichtbaar: enerzijds is de partij uitgesproken tegen moslims als migranten, anderzijds moet ook de eigen radicale vleugel die in (radicale) moslims bondgenoten ziet, te vriend worden gehouden. Terwijl de radicale stroming binnen de islam nog in maart 2008 wordt gekarakteriseerd als ‘tijdelijke bondgenoten’¹⁹⁸ keert de NVU zich bij monde van Kusters ruim een jaar later fel tegen de radicale islam.¹⁹⁹ Het gaat de NVU overigens niet om aantasting van de godsdienstvrijheid voor moslims.

Veel nadrukkelijker dan Wilders die zich concentreert op het afwijzen van moslims, wil de NVU alle migranten, moslim of geen moslim, weren. De PVV wil geen nieuwe moskeeën. Het verzet van de NVU betreft gebedshuizen van etnische minderheden in het algemeen, moslim of geen moslim, en ook van synagogen.²⁰⁰ ‘De NVU heeft de vreemdelingenproblematiek op de agenda gezet, maar de PVV van Wilders regeert zo direct mee’, aldus Kusters.²⁰¹ Dit weerhield de NVU-voorzitter er niet van voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 een stemadvies op de PVV uit te brengen. Kusters zei hierover: ‘Een stem op Wilders en zijn PVV is wat de immigratiepolitiek betreft voor de gemiddelde NVU-er het meest voor de hand liggende, maar het is ook een stem op een Israëliische belangenvereniging die financieel gesteund wordt door het David Horowitz Freedom Center in Los Angeles.’²⁰² Zo’n uitlating laat zien dat Kusters zich beraadt over de factoren die Wilders tot zijn succes brachten. Wat de NVU vooral weerhoudt om de PVV te volgen, is de uitgesproken pro-joodse en pro-Israëliische houding van Wilders die haaks staat op het antisemitisme van de NVU. Wilders wordt een ‘echte Israëlvriend, een zionist en filosemiet’ genoemd.²⁰³ Geconfronteerd met een gebrek aan electorale steun die sterk afsteekt tegen het succes van de PVV, zoekt de NVU aanpassing aan de nieuwe verhoudingen dan ook vooral in het enigszins afstand nemen van een al te uitgesproken neonazi-imago terwijl tegelijkertijd anti-islam standpunten steeds meer accent krijgen.²⁰⁴ Pleidooien voor samenwerking met moslims met als argument dat Hitler dat ook deed, worden in *Wij Europa* steeds meer geproblematiseerd. In toenemende mate is ook een meer expliciet afwijzende houding ten opzichte van de radicale islam zichtbaar en profileert de partij zich in de praktijk meer en meer anti-islam. In september 2010 was de partij betrokken bij een demonstratie tegen een moskee in Aken. In mei 2011 demonstreerde de NVU in Nijmegen onder de leuzen ‘Stop de multiculturele terreur! Stop immigratie nu!’ Duitse sympathisanten droegen een spandoek mee met de tekst ‘kein Islam in Europa’. In *Wij Europa*, no 37, 2011, werd onder de titel ‘Islamisering van Campina en Suikerunie’ een open brief aan de directie van Suikerunie gepubliceerd waarin het standpunt over islam/moslims als volgt wordt verwoord: ‘Als Nederlandse Volks-Unie hebben wij ons niet tegen de islam als zodanig uitgesproken, daar wij niet over de religieuze keuzes van de enkele persoon kunnen beslissen. Wel hebben wij zeer duidelijke standpunten over de verbreiding op Europese bodem

van volkeren die deze godsdienst aanhangen. Oorspronkelijk komen zij uit een ander werelddeel en het is onze vaste overtuiging dat ieder volk op zijn eigen grondgebied zijn religie (...) dient te beleven.’ De ingezette koerswijziging van de NVU lijkt zeker verder te gaan dan een charmeoffensief met verandering van kledingstijl, afschaffing van het gebruik van bepaalde symbolen en minder nadruk op demonstraties. De NVU lijkt zijn eigen anti-islam stelling te hebben gevonden.

Nationale Jeugd Nederland

De NJN is een nieuwkomer in de wereld van het rechtsextremisme en bestaat sinds begin 2010. De oriëntatie van de groep is nationaalsocialistisch. Men wil eigenheid en identiteit veiligstellen ten behoeve van een krachtige Nederlandse volksgemeenschap. De NJN wil Nederland ‘wit’ houden en degenen die niet aan dat criterium voldoen door gedwongen migratie uit het land verwijderen.²⁰⁵ De groep manifesteerde zich tot op heden met acties tegen pedofilie en tegen de bouw van een moskee. De leden sluiten zich regelmatig aan bij extreemrechtse demonstraties die door andere groepen in binnen- en buitenland worden georganiseerd.

In de presentatie van de organisatie op haar internetsite komt een nadrukkelijk accent op anti-islam standpunten naar voren. Op de website <http://www.weerstand.org> wordt onder het menu scholing ingegaan op ‘islamcollaboratie’ en op ‘standpunt m.b.t. Islam’. De NJN keert zich, naar eigen zeggen, minder tegen de islam als zodanig (‘Moslims hebben het goed recht hun eigen geloof binnen hun cultuur en land te belijden’) maar meer tegen ‘de invloed ervan buiten het cultuurgebied van de islam’ en tegen moslims in Nederland die bezetters worden genoemd: ‘Waar onze voorouders eeuwenlang het Europees grondgebied verdedigd hebben tegen de Islam, wordt tegenwoordig de deur wijd opengezet voor deze Islamitische bezetters. Overal schieten Islamitische scholen en moskeeën uit de grond, gehele stadswijken vallen onder het juk van de Islam (...)’. De moslims in Nederland worden gezien als een ‘vijfde colonne’ die uit is op overheersing en daarin worden gesteund door het ‘multiculturalisme’ en ‘marxisme’. De NJN heeft het niet op Wilders die een ‘zionisten vriend’ wordt genoemd. Het lijkt erop dat ook deze beweging kampt met de aanwezigheid van tegenstrijdige standpunten in de eigen gelederen.

De Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJJN) eiste in een kort geding in het voorjaar van 2011 dat de rechtsextremistische NJJN van naam moest veranderen. Hoewel de rechter niet op deze eis inging, hanteert de NJJN sindsdien niet meer deze naam en lijkt de activiteiten voort te zetten onder de naam Netwerk Nationale Socialisten, dat zegt een informeel netwerk van onafhankelijke nationaalsocialisten te zijn.

Voorpost

De extreemrechtse organisatie Voorpost is opgericht in Vlaanderen en wil Nederland en Vlaanderen herenigen. In de jaren zeventig werd ook een Nederlandse afdeling actief die vooral functioneert als actiegroep. Voorpost probeert met acties in het nieuws te komen. Daarnaast werkt men aan scholing van de achterban. De Nederlandse tak van Voorpost is sinds 2004 zeer actief. Individuele leden zijn soms betrokken geweest bij geweldsdaden, maar de organisatie wijst formeel geweld af. Ideologisch gezien is Voorpost in de eerste plaats nationalistisch. De organisatie schakeert zich in de zogenoemde Dietse traditie en in die van het Vlaamse solidarisme. Het solidarisme is een antidemocratische politieke stroming die de nadruk legt op de corporatieve gedachte. Deze stroming ontstond in de jaren dertig van de twintigste eeuw en oriënteerde zich op het fascisme van Mussolini. Men probeert jongeren met extreemrechtse sympathieën te organiseren. De gekozen thema's zijn klassiek extreemrechts of sluiten aan bij actuele onderwerpen van het maatschappelijk debat. Men richt zich tegen de islam, tegen drugsgebruik en tegen pedofilie. Ook linkse organisaties en partijen moeten het vaak ontgelden. Vooral een reeks acties voor dierenrechten trokken de aandacht. Men protesteerde tegen het gebruik van circusdieren, tegen halal vlees en tegen de jacht. Voor dit soort protestacties werd een aparte actiegroep opgericht: *Met de Dieren Tegen de Beesten* (MDTB). Meer informatie over de organisatie is te vinden in de periodieke Monitorrapportages van de Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.

Hoewel Voorpost zich al eerder met stickeracties richtte tegen moskeeën, is deze actiegroep zich in de afgelopen jaren sterker gaan profileren op het thema anti-islam. Dit gebeurde door meer aandacht voor dit thema in de Voorpostbladen *Revolte* en *Laagland* en door landelijke actiecampagnes. Voor dit onderzoek zijn de jaargangen 2004-2010 van

Laagland bekeken en de jaargangen 2003-2010 van *Revolte*. In een serie artikelen in *Revolte* in 2007-2008 wordt ingegaan op de islam en hiermee samenhangende onderwerpen. In *Laagland*, het berichtenblad van Voorpost Nederland, komt het onderwerp vooral aan de orde in het redactioneel commentaar van verschillende nummers en in aankondigingen van acties waarbij gemakkelijk een directe verbinding wordt gelegd tussen islam, islamistisch extremisme en groepen jongeren: ‘Duizenden plakaten en tienduizenden zelfklevers worden over gans het land verspreid. De campagne is gericht tegen moslimextremisme en tegen de dagelijkse straatterror van – met name – Marokkaanse jongeren. (...) Geen djihad in onze straat!’²⁰⁶

De islam wordt nadrukkelijk niet beschouwd als religie maar gekenschetst als ‘intolerante woestijnideologie’.²⁰⁷ Het taalgebruik is oorlogszuchtig waarbij Voorpost aan de eigen gelederen een rol als verzetsheld toekent en aan politieke tegenstanders de rol van collaborateur. ‘Verzet tegen de opkomst van de islam is een plicht van iedere volksnationalist (...) het Avondland moet vechten wil het overleven.’²⁰⁸ En ‘(...) door Schengen zitten we in Europa allemaal in hetzelfde schuitje. Of liever gezegd, allemaal in hetzelfde mijnenveld, gegijzeld door een linkse elite die haar eigen volk wil opofferen om de goede vrede te bewaren. Waar een blinkend kromzwaard tegen de keel van het Avondland drukt, is de weerstand bieden meer dan nodig. Daarom met Voorpost in het offensief!’²⁰⁹ Agitatie tegen toetreding van Turkije tot de EU past in ditzelfde kader. In het artikel ‘De Turken komen’ is sprake van ‘hoogverraad’ door politici die voorstander zijn van toetreding en wordt immigratie gelijkgesteld met verovering: ‘Nu reeds is er een bijna niet te stoppen inzippelen, niet door Turkse “legers” maar gestadig aan met buggy’s en kinderkoetsen...’²¹⁰ Begin 2005 kwam de actiegroep met de landelijke stickercampagne ‘geen djihad in onze straat’.²¹¹ Op 23 september 2007 werd door Voorpostleden in Antwerpen gedemonstreerd tegen ‘islamisering van onze steden en gemeenten’.²¹² Vanaf maart 2008 volgde een campagne met stickers en affiches ‘tegen islamisering’. Het actiemateriaal dat staat afgedrukt in de bladen van de organisatie toont een moskee met een uitzonderlijk hoge minaret en daardoorheen een (verkeers)verbodsbord en de tekst ‘stop islamisering’.²¹³ In diverse gemeenten werd actie gevoerd tegen de komst van moskeeën en in Twente volgde in no-

vember 2009 een vormingsmiddag over de islamisering van Nederland. Voorpostleden verstoorden in de Balie in Amsterdam in juni 2010 een bijeenkomst over sharia rechtspraak. Voorposters namen deel aan de *picketline* ter ondersteuning van Wilders bij aanvang van zijn proces in februari 2010.²¹⁴ Vanaf 2006 wordt de actiegroep *Met de Dieren Tegen de Beesten* (MDTB) actief ondersteund vanuit Voorpost. Deze extreemrechtse actiegroep voor dierenrechten is in 2003 opgericht door Tim Mudde, een oudgediende binnen de voormalige extreemrechtse centrumbeweging. Regelmatig wordt geprotesteerd tegen ritueel slachten. Onder de leus ‘Stop Halal’ zijn in de afgelopen jaren enkele acties gevoerd bij supermarkten en bedrijven die halal vlees verkopen. Bij een van deze acties werd een toneelstukje opgevoerd waarbij een demonstrant, karikaturaal verkleed als moslim – lang wit gewaad, tulband en opgeplakte baard –,²¹⁵ met een kromzwaard een dier slachtte. Terwijl standpunten en acties tegen de islam een veel meer centrale positie hebben gekregen dan eerder in de geschiedenis van Voorpost het geval was, bakent de actiegroep zich tegelijkertijd duidelijk af van de pvv: ‘Voorpost daarentegen zal altijd last van deze organisaties [bedoeld worden CIDI en de Anne Frankstichting, IvdV] blijven houden. Omdat Voorpost anders is dan de pvv. Voorpost heeft een heel andere achtergrond en heeft andere uitgangspunten. Voorpost is veel meer dan de strijd tegen de islam. (...) Voorpost strijdt tegen de hele multicultuur.’²¹⁶

De Nieuwe Amsterdammer (Nationalistische Volks Beweging)

Wim Beaux is een oudgediende in de wereld van extreemrechts. Hij heeft zich in de loop der tijd met verschillende formaties verbonden, onder meer met de NVB Amsterdam. De NVB Amsterdam demonstreerde tegen de verplaatsing van een oorlogsmonument ten behoeve van de bouw van een moskee. Deze formatie laat sinds enige tijd nauwelijks meer van zich horen. Dat geldt ondanks zijn hoge leeftijd niet voor Beaux. Sinds jaren verspreidt hij het blad *De Nieuwe Amsterdammer* (DNA), tot op heden uit naam van de NVB. Het is geen veelgelezen blad. Tijdens het proces tegen Beaux in 2005 wegens een aantal beledigende uitspraken in DNA, werd een aantal van honderd abonnees genoemd. Vermoedelijk is dit aantal sindsdien sterk teruggelopen, gezien de achteruitgang van de beweging waarin Beaux actief was. Naar schatting zijn er nog enkele

tientallen abonnees. Aan de orde is hier de mate waarin het blad ontwikkeling te zien geeft op het gebied van islamofobe standpunten.

Voor dit onderzoek is een aantal exemplaren uit jaargangen van DNA vanaf 2002 bekeken, evenals enkele nummers uit voorgaande jaren. Al vanaf 2002 toont DNA een duidelijke ontwikkeling richting anti-islam. Van der Valk en van der Schans geven in een rapport over extreemrechts in Amsterdam een analyse van DNA waarin de visie die het blad uitdraagt op de islam en moslims mede aan de orde komt.²¹⁷ Met toestemming van de Anne Frank Stichting neem ik deze analyse over. Als we terugkijken naar het blad in de periode voor de aanslagen op Fortuyn en Van Gogh, dan wordt een opvallend verschil zichtbaar. DNA richtte zich voor 2002 tegen 'buitenlanders' en bekeek andere thema's zoals drugs, veiligheid en leefbaarheid met een xenofobe blik. Moskeeën werden in het blad 'centrum van hasjhandel' genoemd. Zij kwamen aan de orde als plaats waar de etnische concurrentie met autochtone Nederlanders vorm kreeg: de winkels die aan de moskeeën waren verbonden waren vaak goedkoper. Vanaf 2002 echter wordt het antibuitenlanders-sentiment bijna nog uitsluitend verwoord in termen van een vermeend islamitisch gevaar. Andere thema's zijn naar de achtergrond verdwenen. Moslims en de islam worden direct of indirect belachelijk gemaakt en beledigd, al dan niet in de vorm van een vermeend (taal)grapje. In de ogen van Beaux en DNA is er momenteel sprake van een oorlogssituatie. De strijd richt zich tegen de islamisering van Nederland. Deze oorlog wordt op één lijn gesteld met oorlogen die in de vaderlandse geschiedenis werden gevoerd tegen achtereenvolgens de Spaanse, de Franse en de nazi-overheersing.²¹⁸ Zelf ziet men zich als vrijheidsstrijders. Het politieke programma dat in het blad DNA naar voren komt, luidt: '1. alle islamieten het land uit, 2. de vrienden van de vijand, de volks- en landverraders, de lang leve de integratiemal-loten voorgoed opbergen.'²¹⁹ Moslims zouden 'uit zijn op verovering', per definitie radicaal zijn en hun moskeeën 'bunkers van haat'. Beaux beschouwt Wilders kennelijk als een bondgenoot. Door aanwezig te zijn bij de *picketline* voor het gerechtshof bij de aanvang van het proces tegen Wilders in februari 2010 liet hij zien de PVV te steunen.

3.4 Afsluitend

Het aantal klachten over islamofobie op het internet dat wordt gemeld bij het MDI is al jarenlang hoog. Islamofobe uitingen komen niet alleen voor op extreemrechtse sites maar op allerlei sites en fora. Vaak worden daarbij strafbare uitingen aangetroffen die meestal op verzoek van de meldinstantie worden verwijderd. Een aantal sites en fora kenmerkt zich door de weergave van teksten en afbeeldingen met verdachtmakingen, beledigingen en negatieve uitingen over moslims en islam. De toon van discriminerende uitlatingen is steeds harder geworden en het aantal gevallen waarin wordt opgeroepen tot geweld is toegenomen. Een aantal fora kent een groeiend ledental en een steeds toenemend aantal berichten. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het Forum voor de Vrijheid, een forum van sympathisanten van Wilders. De belangrijkste thema's die de islamofobe ideologie vormgeven op verschillende internetsites en fora kwamen hierboven aan de orde: het totalitaire karakter van de islam als politieke ideologie, het concept Eurabië, islamisering, massaimmigratie, de verantwoordelijkheid van links en de elites, en de onderdrukking van vrouwen. Het gedachtegoed van de PVV kenmerkt zich door de centrale plaats van islamofobe standpunten. De islam wordt gekarakteriseerd als ideologie in plaats van als religie. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen islam en extremistisch islamisme. Deze gewelddadige islam zou uit zijn op wereldheerschappij en overheersing van het Westen. Dit gedachtegoed krijgt mede vorm in programmapunten die zich richten op het tegengaan van 'islamisering' en op aantasting van de rechten van moslims. Onder extreemrechtse en extremistische formaties is de neiging om de PVV hierin te volgen niet erg groot. In het algemeen is sprake van een tweedeling in de klassieke extreemrechtse beweging. Een deel wordt mede gedreven door islamofobie, noemt zich (volks)nationalistisch en steunt Wilders tot op zekere hoogte, terwijl het andere deel primair antisemitisch is en sympathiek staat tegenover het nationaalsocialisme – hoewel dit niet altijd publiekelijk wordt erkend.²²⁰ Deze stroming houdt zich niet of nauwelijks bezig met de islam en keert zich nadrukkelijk tegen de PVV. Voorlopig lijkt deze scheidslijn stabiel en beweegt vooral het deel dat zich (volks)nationalistisch noemt, weliswaar zeer aarzelend, richting PVV door zich te profileren tegen de islam. Dit is het geval bij Voorpost en NVB/DNA. De rechtsextremistische nieuw-

komer NJN komt eveneens naar voren met uitgesproken anti-islam standpunten. Ook bij de NVU is een gewijzigde opstelling en een nadere profilering te bespeuren. Er is bij deze formatie een afzwakking zichtbaar van standpunten die, teruggrijpend op militaire keuzes van Hitler, samenwerking met moslims bepleiten. Ook is sprake van een veranderde, meer afwijzende opstelling tegenover het islamistisch extremisme. Deze veranderingen luidden een verscherping van standpunten tegen de islam/moslims in die steeds zichtbaarder wordt: godsdienstvrijheid prima, ook voor moslims, maar wel in eigen land, zo vindt de NVU.

4 Geweldacties tegen moskeeën

Dit hoofdstuk gaat over geweldacties tegen moskeeën. Om te laten zien dat Nederland deel uitmaakt van een meer algemene ontwikkeling, wordt allereerst een korte schets van de situatie in andere westerse landen gegeven. Vervolgens ga ik in op geweldacties tegen moskeeën in Nederland, vooral in de periode 2005-2010.

4.1 In de westerse wereld

Anti-islamitische vooroordelen en geweld komen in de hele westerse wereld voor.²²¹ Ik beperk me hier tot incidenten en campagnes rond gebedshuizen. In veel landen en gemeentes is sprake van (een toenemende) weerstand tegen (de bouw van) islamitische gebedshuizen. Conflicten rond moskeeën, de zichtbare symbolen van de islam, uiten zich op verschillende manieren, zoals in campagnes van extreemrechtse organisaties, in acties van buurtorganisaties en in geweldacties.²²² In West-Europa werden en worden veel initiatieven voor dergelijke campagnes genomen door populistische, uiterst rechtse partijen.²²³ Dit gebeurde eind jaren negentig al in Denemarken en Noorwegen waar in een motie een verbod werd gevraagd op het gebruik van luidsprekers om de gelovigen tot het gebed op te roepen. In Oostenrijk bepleitte de extreemrechtse politicus Haider, destijds gouverneur in Karinthië, in 2007 als eerste een verbod op de bouw van moskeeën. In Zwitserland werd vanaf 2007 op initiatief van leden van de Zwitserse Volkspartij (SVP) en de Federale Democratische Unie (FDU) een handtekeningactie gevoerd tegen de bouw van minaretten. In 2009 vond hier een referendum plaats voor een minarettenverbod. Een meerderheid, 57,5% van de kiezers, stemde bij die gelegenheid in met een verbod. Sindsdien is de bouw van nieuwe minaretten verboden. In Italië voerde de Lega Nord in verschillende steden campagnes tegen de bouw van moskeeën.²²⁴ In Frankrijk telde de organisatie tegen islamofobie, het Collectif contre l'islamophobie en France (CCIF), in de periode tussen oktober 2003 en augustus 2004 28 gevallen van vandalisme, zoals vernieling, bekladding en pogingen tot het in brand steken van moskeeën.²²⁵ In 2008 meldde het collectief 21 islamofobe daden tegen moskeeën en begraafplaatsen.²²⁶ Ook aan

de andere kant van de Atlantische Oceaan zijn vergelijkbare processen zichtbaar. In de zomer van 2010 rees in de Verenigde Staten veel verzet tegen de bouw van een islamitisch centrum in de omgeving van Ground Zero, de plaats waar in 2001 een terroristische aanslag plaatsvond. In deze periode steeg ook elders in het land het aantal anti-islam uitingen tot ongekende proporties.²²⁷ Islam Watch meldt voor de Verenigde Staten over de tweede helft van 2010 uitzonderlijk veel gevallen van geweld tegen moslims en islamitische objecten.²²⁸ Op 20 maart 2011 stak dominee Terry Jones uit Gainesville, Florida, in het openbaar een exemplaar van de Koran in brand. Hij liet dit voorafgaan door een ‘rechtszitting’ waarin hij het boek schuldig verklaarde aan het verspreiden van een kwade boodschap.²²⁹ Op basis van nieuwsberichten inventariseerde de American Civil Liberties Union (ACLU) over de periode 2005 tot september 2010 42 gevallen van geweld tegen moskeeën. De helft hiervan vond plaats in de eerste negen maanden van 2010.²³⁰

4.2 Nederland 2005-2010

Ook in Nederland komen geweldsdaden tegen moskeeën voor. De data die hieronder worden besproken zijn gebaseerd op systematische inventarisaties van de *Monitor Racisme & Extremisme*, nieuwsberichten in de pers, gegevens uit de rechtspraak, gegevens die werden verzameld door het Nationaal Coördinatie Centrum van het ministerie van Binnenlandse Zaken en jaarlijkse overzichten van de onderzoeksgroep Kafka. De verzamelde gegevens zijn vermoedelijk niet volledig en moeten eerder worden gezien als het topje van de spreekwoordelijke ijsberg. Zo meldt het rapport Poldis 2010, waarin de discriminatiegegevens van de landelijke politie in kaart worden gebracht, dat ‘moskee’ in 2008 32 keer voorkwam als locatie van incidenten terwijl dit volgens mijn gegevens 23 keer het geval was.²³¹ Er doen zich vaak gewelddadige incidenten bij moskeeën voor zonder dat melding bij instanties plaatsvindt. Melding bij instanties en publiciteit via de pers wordt soms op advies van de politie, soms op eigen initiatief van moskeebesturen achterwege gelaten in de hoop herhaling te voorkomen.²³² De zaak blijft dan buiten de openbaarheid, maar wordt wellicht wel door de politie geregistreerd. Dit kan een van de factoren zijn die de hogere Poldis-cijfers over 2008 ten opzichte van mijn gegevens verklaren.²³³

Er zijn in Nederland ongeveer 475 moskeeën. Hiervan worden er 242 door Turkse organisaties beheerd, 179 door Marokkaanse en 52 door Surinaamse en Pakistaanse.²³⁴ De eerste moskee werd in de jaren vijftig in Den Haag gebouwd en was vooral bestemd voor personeel van ambassades en consulaten uit islamitische landen. Vanaf vroeg in de jaren zeventig werden steeds meer gebedshuizen ingericht in gemeenten waar gastarbeiders woonden, meestal in bestaande panden.

In de jaren zeventig en tachtig was zeer incidenteel sprake van geweld tegen moskeeën. Vanaf de jaren negentig kwamen geweldsdaden tegen moskeeën vaker voor. Naar aanleiding van actuele gebeurtenissen is drie keer sprake geweest van een toename in aantal en intensiteit van de incidenten: na het uitbreken van de Golfcrisis in het begin van de jaren negentig, na de aanslagen op 11 september 2001 in de Verenigde Staten en na de moord op Van Gogh in 2004. In het begin van de jaren negentig na het uitbreken van de Golfcrisis was sprake van een serie geweldacties tegen islamitische gebedshuizen.²³⁵ Dit was opnieuw het geval na de aanslagen op 11/09 in de Verenigde Staten. Over het hele land heen werden in verschillende gemeenten in het najaar van 2001 moskeeën vijftig keer doelwit van diverse vormen van geweld, waaronder elf keer van brandstichting of pogingen daartoe.²³⁶ Na de moord op Van Gogh in november 2004 vond opnieuw een opleving van geweldacties tegen moskeeën plaats. Er vonden in twee maanden tijds 45 geweldsincidenten tegen moskeeën plaats waarvan 18 gevallen van brandstichting of pogingen daartoe. Sindsdien is regelmatig sprake geweest van beklad- ding en brandstichting van moskeeën en het deponeren van provocerende objecten. Afgezien van bovenvermelde piekmomenten fluctueert het aantal geweldsincidenten gericht tegen moskeeën sinds 2002 tussen 7 en 25 gevallen per jaar. Verschillende incidenten in 2010 waren voor Marokkaanse organisaties aanleiding om de noodklok te luiden en de organisatie van eigen nachtwachten aan te kondigen.²³⁷ In de Tweede Kamer werden vragen gesteld en werd een debat gehouden.²³⁸ De regering zegde toe een onderzoek in te stellen.

De volgende gegevens over geweld tegen moskeeën over de periode 2005-2010 geven meer inzicht in het verschijnsel. In de periode 2005-2010 vonden in Nederland in totaal 117 geregistreerde geweldacties tegen

Tabel 4.1 Geweldacties tegen moskeeën

2005	25
2006	16
2007	23
2008	23
2009	19
2010	11
Totaal	117

Tabel 4.2 Geweldacties tegen moskeeën: actievorm

---

	bekladding	brandstichting	vernieling	anders
2005	7	7	8	5
2006	6	4	6	1
2007	5	10	7	1
2008	12	3	6	7
2009	8	2	10	2
2010	5	3	0	4
Totaal	43	27	37	20

Tabel 4.3 Geweldacties tegen moskeeën: daderschap

---

	jongeren	individuele actie	onbekend	extreem-rechts
2005	4	2	18	1
2006	1	0	15	0
2007	3	3	17	0
2008	1	0	21	1
2009	2	0	17	0
2010	0	0	11	0
Totaal	11	5	99	2

Tabel 4.4 Gewelddacties tegen moskeeën: aanleiding

	bouw (plannen)	incidenten	ideologisch	onbekend	anders
2005	1	1	5	19	0
2006	0	0	0	16	0
2007	2	1	4	15	1
2008	1	0	5	17	0
2009	3	0	4	12	0
2010	1	0	0	10	0
Totaal	8	2	18	89	1

moskeeën plaats zoals tabel 4.1 laat zien. De tabellen 4.2-4.5 geven een overzicht van hierbij gebruikte actievormen, de aanleiding en het daderschap.

Tabel 4.2. laat zien dat vooral doelbekladding veel voorkwam (43) gevolgd door vernieling (37) en brandstichting (27). Eenmalig kwamen een poederbrief voor, vier keer een dreigtelefoontje en een spandoek met een beledigende tekst. Soms vonden meerdere acties tegelijkertijd plaats. Er werd bijvoorbeeld brand gesticht en er werden hakenkruizen geklad. De aard van de actie is dan twee keer genoteerd. Soms betrof het een reeks incidenten die gedurende een bepaalde periode plaatsvond. Als er geen specifieke informatie te vinden was over de aard of de datering van de incidenten zijn deze geteld als één. Dit kwam zes keer voor. Als er sprake is van een reeks incidenten wil dit niet zeggen dat het in die reeks steeds om islamitische objecten gaat. In Zuid-Scharwoude bijvoorbeeld waren al langer spanningen tussen allochtone jongeren en Lonsdalejongeren. In september 2005 uitte zich dit in een vechtpartij op de kermis. Op 6 november 2005 liep de situatie echt uit de hand toen de ruiten van de Zuid-Scharwoudse moskee werden ingegooid. In één geval vormde een confrontatie tussen jongeren en moskeegangers de aanleiding voor geweld tegen een moskee. Soms vond een actie in meerdere gemeenten tegelijkertijd plaats. Deze acties zijn apart geteld. Een uitzondering hierop vormde een flyeractie die niet voor iedere gemeente apart is geteld.

Een piekjaar was 2005, het jaar na de moord op Van Gogh in november 2004. De golf van geweld die hierop volgde ijelde in het jaar erna nog na. In 2005 vonden vijftientig gewelddadige acties plaats. Gewelddadige acties tegen moskeeën, vooral brandstichtingen, maakten deel uit van de golf van geweldplegingen die volgde op deze moord. Maar ook in 2007 en 2008 werden hoge scores genoteerd. Zowel in 2007 als in 2008 vonden 23 keer gewelddadige incidenten plaats rond moskeeën. Het jaar 2007 vertoont in het algemeen een beeld van een sterke stijging van racistisch geweld tegen islamitische doelen. Deze algemene stijging zette in 2008 nog een beetje door en daalde weer in 2009.²³⁹ Over de hele periode 2005-2010 genomen varieerde het aantal geweldsincidenten – of soms series van incidenten – rond moskeeën tussen elf en vijftientig per jaar. Bij (pogingen tot) brandstichting werd vaak gebruikgemaakt van brandbommen en molotovcocktails. In 2010 werd bijvoorbeeld tot twee maal toe, op 4 januari en in de nacht van 1 op 2 augustus, brand gesticht in de Turkse moskee Turkyen in Arnhem. De tweede keer betrof het een bijgebouw waar flessen met een brandbare stof naar binnen werden gegooid.

Bij vernieling ging het meestal om het gooien van stenen door de ruiten. Zo werden in Axel in de nacht van zaterdag op zondag 17 december 2006 acht ruiten van de moskee ingegooid. Bij bekladding ging het meestal om leuzen tegen de islam. In enkele gevallen werd gebruik gemaakt van extreemrechtse symboliek zoals een hakenkruis.

Een actiemiddel dat specifiek tegen islamitische gebedshuizen werd ingezet is het deponeren van lichaamsdelen van dieren: een schaap aan de gevel, het deponeren van een varkenskop, varkenspoten of ingewanden op het terrein van een moskee, en het besmeuren van de gebouwen met bloed. Een dergelijke actie kwam incidenteel al in de jaren tachtig voor. De voormalig CP-er Vierling hing ooit in de Amsterdamse Kinkerbuurt varkenskoppen aan de ramen van een moskee.²⁴⁰ Uit dit soort acties spreekt bij uitstek een beledigende of provocerende intentie, gezien de houding van moslims ten aanzien van juist deze dieren: een varken wordt beschouwd als onrein en wordt daarom niet gegeten terwijl een schaap juist een offerdier is en wel wordt gegeten. Extreemrechtse bloggers op Stormfront noemden ontheiliging met varkensurine een ‘probaat mid-

del om vrome moslims te verjagen'.²⁴¹ Ook op het webforum van Nieuw Rechts werd in de periode 2003/2004 een dergelijk actiemiddel aanbevolen: '(...) gewoon de grond ontheiligen met afval van het slachthuis... varkensbloed varkenskoppen, stront, pis etc. etc. ... dat vertraagt de bouw... op zoek naar een nieuwe lokatie... hup hetzelfde geintje weer... dat moeten we doen ipv alleen maar lopen klagen en kankeren... actie!!'²⁴² Allievi signaleert dat anti-moskee acties waarbij gebruik wordt gemaakt van varkens als actiemiddel in heel Europa voorkomen. Hij analyseert ze als uitingen van minachting gericht op ontheiliging en trekt een parallel met dierlijke instincten om door geursporen territorium af te bakenen.²⁴³ Zo'n provocerende actie kwam vijf keer voor, twee keer in 2008, één keer in 2009 en twee keer in 2010. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij een moskee in de Groningse wijk Selwerd in maart 2010. Hier rezen protesten tegen de nieuwbouwplannen. De muren van het gebouw werden besmeurd met bloed en er werden een zwijnenkop en ingewanden aangetroffen. Ook werden leuzen gekalkt zoals 'Moskee, weg ermee!'.

In achttien gevallen blijken aantoonbaar ideologische motieven een rol te spelen (zie tabel 4.4). Als ideologisch zijn acties aangemerkt waarbij duidelijk islamofobe of racistische uitingen werden gedaan. Dit werd dan meestal duidelijk uit gebruikte leuzen. Een moskee in Haarlem was bijvoorbeeld regelmatig het doelwit van bekladding met ss-tekens, hakenkruisen, white-powerlogo's en racistische leuzen zoals 'kankerturk'. Ook werden acties van *Stop Islamisation of Europe* (SIOE) 'tegen islamisering' als ideologisch aangemerkt. Soms speelden zulke expliciete ideologische motieven een rol bij een concrete aanleiding, zoals bouwplannen. Dit wil niet zeggen dat zulke motieven bij de andere acties geen rol speelden. Bij veel gewelddadige acties (89) blijft de aanleiding en/of het motief onbekend (zie tabel 4.4). Dit hangt samen met het gegeven dat van het overgrote deel van de gewelddadige acties de daders onbekend blijven of in ieder geval ondanks inspanningen tot op heden onbekend zijn gebleven (99 van 117). Juist bij deze gewelddadige acties is het waarschijnlijk dat islamofobe motieven een rol hebben gespeeld. Waar daders van gewelddadige acties wel werden opgespoord, bleek het bijna altijd te gaan om groepjes jongeren (11). In vijf gevallen vond een individuele actie plaats, bijvoorbeeld door een psychiatrische patiënt en door een dakloze (zie tabel 4.3).

Opvallend is dat er geen betrokkenheid is vastgesteld van extreemrechtse organisaties bij gewelddadige acties tegen moskeeën. Dit wil overigens niet zeggen dat deze betrokkenheid er niet geweest is. Veel zaken bleven immers onopgehelderd. Was extreemrechts wellicht betrokken bij niet-gewelddadige acties tegen moskeeën? Hierop wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan. Uit extreemrechtse hoek volgden daarnaast soms reacties op geweldacties. Dit was bijvoorbeeld het geval bij een actie in mei 2010 tegen de voorgenomen bouw van een moskee in Roosendaal. Daar werd een dood schaap aan de gevel gehangen met op zijn vacht de tekst 'No mosk'. De woordvoerder van Nationale Jeugd Nederland plaatste een krantenbericht hierover op de site van het extreemrechtse Stormfront. Ook werd een protestactie tegen de moskee gestart via deze site. Een poging tot brandstichting in een moskee in Huizen in maart 2007 ontlokte goedkeurende reacties op Stormfront en op de site van het extreemrechtse Holland Hardcore.

De geweldacties die werden geïnventariseerd, vonden verspreid over het land plaats. In het kader wordt een overzicht gegeven van gemeenten waar geweldacties waren. Als er vaker dan eenmalig een actie plaatsvond, is het aantal keren vermeld.

Gemeenten en politieregio's waar geweldacties tegen moskeeën plaatsvonden

< 40.000: kleine gemeenten

Axel, Delfzijl, Edam-Volendam, Halderberge (2), Heemskerk, Langedijk (3), Nijkerk, Oude IJsselstreek, Oldenzaal, Rijssen-Holtten, Veendam (2), Venray (2), IJsselstein, Zevenaar.

40.000-100.000: middelgrote gemeenten

Alkmaar, Hengelo (2), Harderwijk, Heerenveen, Heerhugowaard, Den Helder, Huizen (2), Kampen, Leeuwarden, Noordoostpolder, Oosterhout, Peel en Maas (2), Ridderkerk, Roosendaal, Smallingerland, Soest, Terneuzen, Uden, Veenendaal, Vlaardingen, Vlissingen, Weert, Westland, Zeist (3).

> 100.000: grote gemeenten

Arnhem (2), Dordrecht, Ede (3), Eindhoven (2), Enschede, Groningen (2), Haarlem (2), Hilversum, Maastricht (2), Zaanstad, Zoetermeer (3), Zwolle (4).

Grote steden

Amsterdam (2), Rotterdam (4), 's-Gravenhage (2), Utrecht (3).

Politieregio's

Drenthe (2), Flevoland (6), Gelderland-Midden (2), Gooi en Vechtstreek (3), Hollands-Midden, Limburg-Noord, Midden- en West-Brabant (2), Noord-Holland-Noord (6), Rotterdam-Rijnmond, Twente (3), IJsselland, Zaanstreek-Waterland (2), Zeeland.

Het is niet bekend om welke gemeenten het hier ging.

Tabel 4.5 Gewelddacties tegen moskeeën: gemeenten

	kleine gemeente <40.000	middelgrote gemeente		grote gemeente >100.000	grote stad	politieregio
		40.000- 100.000	100.000- >100.000			
2005	7	4	2	5	7	
2006	2	5	5	1	3	
2007	3	10	3	5	2	
2008	6	4	2	0	11	
2009	3	3	5	1	7	
2010	0	4	6	1	0	
Totaal	21	30	23	13	30	

Tabel 4.5. laat zien dat gewelddacties relatief opvallend meer plaatsvonden in kleine (21) en middelgrote gemeenten (30) vergeleken met grote gemeenten (23) en grote steden (7). Dit is opmerkelijk omdat het aantal moskeeën in de verschillende soorten gemeenten sterk varieert. In klei-

ne gemeenten is er meestal maar één of zijn er hooguit twee moskeeën. Dat aantal is in de grote gemeenten en in de vier grote steden beduidend hoger: 10 in Den Haag, 20 in Utrecht, 23 in Rotterdam en 25 in Amsterdam. Afgezet tegen het aantal aanwezige moskeeën komen er dus relatief veel meer geweldsincidenten voor in de kleinere gemeenten. Het lijkt erop dat in steden waar al langer een traditie is in de aanwezigheid van moskeeën, het verzet op voorhand tegen vestiging van moskeeën langzaam maar zeker aan het veranderen is in acceptatie. Dit gegeven komt overeen met resultaten van onderzoek in andere westerse landen waaruit blijkt dat dit soort weerstand in landen met een langere migratietraditie zoals Frankrijk veel minder voorkomt dan in relatief nieuwere migratielanden zoals Italië en Spanje. De moskeeën zelf passen zich steeds meer aan de westerse context aan.²⁴⁴

Hoewel hierover geen volledige gegevens beschikbaar zijn, laten de beschikbare data zien dat Turkse moskeeën relatief vaker doelwit zijn geweest van geweldacties dan Marokkaanse. Een enkele keer is een Surinaamse moskee doelwit geweest. Nadere bestudering met behulp van Google-Earth maakt duidelijk dat moskeeën in gebouwen met een opvallende architectuur waarbij duidelijk sprake is van herkenbaarheid door een minaret of koepel, vaker doelwit zijn dan moskeeën die minder opvallen. Erkocu & Bugdaci maken in dit verband een onderscheid tussen drie typen moskeeën: de ‘heimweemoskee’, de ‘schuilmoskee’ – niet erg herkenbaar in het architectuurlandschap – en de ‘poldermoskee’ met moderne vormgeving en aangepast aan de omgeving.²⁴⁵ De schuilmoskee lijkt van deze drie door de verminderde zichtbaarheid het minst vatbaar voor geweldacties. Waarom Turkse moskeeën relatief vaker doelwit zijn van geweldacties is niet duidelijk. Het zou kunnen samenhangen met betere zichtbaarheid van deze moskeeën.

Het grote aandeel onopgehelderde gewelddadige acties tegen moskeeën brengt me ten slotte op het terrein van de inspanningen van politie en justitie om daders te vervolgen en te berechten. Het opsporingspercentage van racistisch geweld is historisch laag (12% in 2007) in vergelijking met delicten in het algemeen (22% in 2007) en zeker in vergelijking met strafrechtelijke discriminatieverboden (43% in 2007).²⁴⁶ Dit heeft ook te maken met het gegeven dat het zelden gaat om zaken waarbij de daders

op heterdaad werden betrapt. Dit soort zaken krijgt bovendien soms een lage opsporingsprioriteit omdat het vinden van daders een grote investering vraagt.

4.3 Afsluitend

Geweldacties tegen islamitische gebedshuizen in Nederland laten zien dat Nederland deel uitmaakt van een meer algemene ontwikkeling waarbij in veel westerse landen in het afgelopen decennium sprake is geweest van een toename van islamofobie. Voor zover kon worden geregistreerd, lag het aantal geweldacties in Nederland over de afgelopen vijf jaar ruim boven de honderd. Vooral in 2005, 2007 en 2008 werden hoge scores genoteerd. Vanaf 2009 neemt dit soort incidenten weer af. Meestal ging het om bekladding, vernieling en brandstichting. Sommige acties droegen een voor moslims zeer beledigend karakter. Slechts in een beperkt aantal gevallen kon worden opgehelderd wie de daders waren en welke motieven hen tot de actie hadden gebracht. Voor zover zaken konden worden opgehelderd ging het om groepen jongeren met ideologische motieven. Geweldsincidenten kwamen relatief veel vaker voor in kleinere steden en gemeenten dan in grotere steden.

5 Legale protestacties tegen moskeeën

In dit hoofdstuk worden niet-gewelddadige protestacties tegen moskeeën behandeld. Dit gebeurt nadrukkelijk niet omdat deze per definitie een islamofob karakter dragen, maar dit kan mogelijk wel een rol spelen. De bespreking van legale actievormen over de afgelopen vijf jaar naast gewelddadig protest is om twee redenen van belang. Achterliggende motieven kunnen zijn ingegeven door een islamofobe attitude – al is dit zeker niet altijd het geval – of zo'n attitude kan worden aangemoedigd door doelbewuste interventies van buitenaf die niet gericht zijn op een oplossing van het conflict maar op een verergering ervan. Allereerst bespreek ik op basis van literatuuronderzoek niet-gewelddadig protest in andere westerse landen. Vervolgens komt de situatie in Nederland aan de orde, gevolgd door een overzicht van politieke initiatieven van de pvv tegen de bouw van moskeeën.

5.1 In de westerse wereld

In verschillende westerse landen worden tegen de bouw van moskeeën niet alleen geweldacties gevoerd, ook legale acties komen veel voor. Vaak gebeurt dit op initiatief van direct omwonenden die hiervoor verschillende argumenten gebruiken.²⁴⁷ Allereerst argumenten die te maken hebben met verwachte sociale gevolgen: toestroom van mensen, geluids- en parkeeroverlast en zelfs veronderstelde waardedaling van woningen. De tweede categorie van argumenten is meer cultureel van aard en gaat over de perceptie van de islam als 'anders' en onverenigbaar met westerse waarden. Ook discriminerende motieven komen voor. Soms is – in de woorden van Allievi – sprake van al of niet georganiseerde 'islamofobe entrepreneurs'.²⁴⁸ Zij maken gebruik van bestaande belangenconflicten om islamofobe attitudes onder de bevolking aan te wakkeren. Daarnaast komt het voor dat populistische partijen in hun campagnes de mogelijkheden promoten van gemeentelijke richtlijnen en bouwvoorschriften om de bouw van moskeeën te verhinderen of te vertragen.²⁴⁹ In verschillende internationale studies wordt dan ook geconstateerd dat achter schijnbaar neutrale infrastructurele argumenten die bij het verzet tegen moskeebouw worden gehanteerd, islamofobe motieven schuilgaan.²⁵⁰

Volgens Cesari zijn de argumenten om een verbod te rechtvaardigen door heel Europa dezelfde: lawaai en verkeersoverlast, onverenigbaarheid met bestaande bestemmingsplannen en het niet voldoen aan veiligheidsnormen. ‘But beyond these technical obstacles, the resistance to new mosques is always linked to a meta-narrative about Islam.’ In de Verenigde Staten wijst de ACLU eveneens op dit verschijnsel. Het a priori verzet tegen de bouw van moskeeën in landen waar moslims al veel langer verblijven, zoals in Frankrijk en Engeland, is echter wel beduidend minder dan in nieuwe migratielanden zoals Italië of in landen waar men pas onlangs erkend heeft een immigratieland te zijn zoals Duitsland.²⁵¹

5.2 Nederland 2005-2010

Ook in Nederland wordt op legale wijze actie gevoerd tegen de aanwezigheid of geplande komst van moskeeën. Er wordt bijvoorbeeld een protestbijeenkomst belegd of een demonstratie gehouden. Ook dit gebeurt al langer. Protestacties van buurtbewoners tegen het in gebruik nemen van panden als islamitisch gebedshuis vonden al in de jaren tachtig van de vorige eeuw plaats.²⁵² Voor dit onderzoek zijn de acties tegen moskeeën geïventariseerd op basis van berichten in landelijke dagbladen. Acties die de krant niet haalden, bijvoorbeeld omdat ze te kleinschalig waren of individueel werden ondernomen, vallen dus buiten dit onderzoek. Bezwaarschriften worden vaak ingediend zonder dat dit tot vermelding in de pers leidt. Ook deze zijn dus niet meegeteld.

Er vonden in de afgelopen 5 jaar in totaal 29 niet-gewelddadige acties plaats die in de pers werden verslagen. Geïventariseerd zijn de gebruikte actievormen, de aanleiding, wie ze organiseerden en de plaats van handeling.²⁵³

Traditioneel extreemrechtse organisaties lieten in totaal twaalf keer van zich horen als organisatoren van protesten tegen gebedshuizen. In alle gevallen ging het om legale acties zoals demonstraties en flyeracties waarbij islamofobe motieven duidelijk een rol speelden. Vooral Voorpost en de NVB namen het initiatief. Voorpost legde zich vooral toe op flyeracties zoals met de tekst ‘geen jihad in onze straat’. De NVB trok de aandacht met een demonstratie in Amsterdam in verband met de bouw

van een moskee. Zestien protestacties werden gevoerd door buurtbewoners en vier door plaatselijke actiegroepen. Er vonden vooral protestbijeenkomsten plaats. Dit was veertien keer het geval. Er werden vijf demonstraties gehouden en elf keer werden diverse andere actievormen gebruikt zoals het aanbieden van een petitie of folderen. In alle gevallen vormde de bouw van een nieuwe moskee de aanleiding. Opmerkelijk is dat overlast bij een bestaande moskee, zoals parkeeroverlast of geluids-overlast, nooit aanleiding voor een actie vormde. Wel werd *de vrees* voor dit soort vormen van overlast naar voren gebracht bij protesten tegen de *voorgenomen* bouw van een nieuwe moskee. Kennelijk valt het in de praktijk, als de moskee er eenmaal is, mee met dit soort vormen van overlast.

Kik en Spoelstra bespreken een casestudy naar de gang van zaken rond de protesten tegen een verenigingsgebouw annex gebedsruimte in Hillegom.²⁵⁴ Zij laten zien hoe ook hier te lande vooroordelen en andersoortige legitieme bezwaren soms door elkaar lopen, hoe deze laatste soms vooroordelen kunnen verbloemen en hoe hierdoor de komst van zo'n centrum tot een langdurige, tijdrovende kwestie gemaakt wordt. Ook bij de gang van zaken in Hillegom is zichtbaar hoe een islamofobe partij bestaande onvrede aangrijpt om vooroordelen aan te wakkeren. De fractie van de PVV in de Provinciale Staten van Zuid-Holland mengde zich in de zomer van 2011 in de al tien jaar lang spelende discussie rond de bouw van een nieuwe moskee/verenigingsgebouw. Terwijl de bouw al was begonnen, bepleitte de PVV een andere plek voor de moskee en sprak zich uit tegen een minaret. De PVV pakte hiermee een al langer bestaande onvrede weer op en wakkerde deze verder aan op een moment dat dit eigenlijk al een afgesloten zaak was. PVV Statenlid van Assendelft bracht bij zijn bezwaar een opmerkelijk argument naar voren toen hij stelde bevreesd te zijn dat bevolkingsgroepen door de nieuwbouw tegen elkaar worden opgezet. De gang van zaken in Hillegom staat echter niet op zichzelf.

5.3 PVV en moskeeën

In het verkiezingspamflet van de Groep Wilders/ Partij voor de Vrijheid voor de verkiezingen van 22 november 2006 worden de volgende programmapunten over moskeeën naar voren gebracht: moratorium van

vijf jaar op bouw nieuwe moskeeën en islamitische scholen; uitzetten radicale imams; verbod op buitenlandse financiering of buitenlandse bestuurlijke invloed op moskeeën; preekverbod buitenlandse imams; verplichting tot spreken van Nederlandse taal in gebedshuizen.²⁵⁵ In het verkiezingsprogramma van 2010 gaat de PVV nog een stap verder, het moratorium vervalt: ‘geen moskee er meer bij’; ‘moskeeën sluiten waar geweld wordt gepropageerd’; ‘de islam is vooral een politieke ideologie en kan dus op geen enkele manier aanspraak maken op de voorrechten van een godsdienst’.²⁵⁶ De PVV verzet zich in toenemende mate op verschillende niveaus tegen de aanwezigheid en bouw van moskeeën. Dit gebeurt in het Europees Parlement, landelijk en op het niveau van provincie en gemeente, met name door het stellen van vragen en het indienen van moties. Het kader geeft een opsomming van politieke interventies die de PVV sinds 2007 op dit terrein ondernam.²⁵⁷

PVV en moskeeën

2007

PVV-kamerlid Brinkman vraagt de minister van Binnenlandse Zaken om een gemeentebesluit van de burgemeester van Vlaardingen te vernietigen vanwege toestemming om met luidsprekers op te roepen tot het gebed: ‘In ons eigen land versta ik dit geblaat niet.’²⁵⁸

Kamervragen over het ‘wanbeleid’ van de gemeente Ede vanwege toestemming voor de bouw van een moskee. De PVV wilde de bouw stil leggen in afwachting van een in te stellen onderzoek.²⁵⁹

2008

De PVV eist sluiting van een tiental moskeeën die verbonden zijn aan de Turkse organisatie Milli Gorus.²⁶⁰

Vragen aan de minister van Binnenlandse Zaken over het voorstellen een moskee te bouwen in Klarendal, Arnhem. De bewoners zou niets zijn gevraagd en hen zou de moskee worden opgedrongen.²⁶¹

2009

De PVV vraagt opheldering in de Tweede Kamer over subsidie voor een aantal moskeeën in Amsterdam in het kader van het tegengaan van polarisatie en radicalisering. Men spreekt van ‘belastinggeld voor islampropaganda’.²⁶²

2010

Raadslid Ter Linden van de PVV Den Haag vraagt de gemeente Leiden bouwvergunningen en medewerking voor twee moskeeën in te trekken. Hij noemt een van de moskeeën een ‘monstermoskee’ en spreekt de verwachting uit dat de moskee haat en onderdrukking zal onderwijzen.²⁶³

Hoewel de bouw van moskeeën geen provinciale maar een gemeentelijke aangelegenheid is, worden in 2010 anti-moskee campagnes gevoerd in het kader van de verkiezingen van de Provinciale Staten: ‘Er moet een einde komen aan de islamisering van onze prachtige provincies en de bouw van nog meer moskeeën.’²⁶⁴ Wilders voert in Limburg campagne onder de leus ‘Niet voor moskeeën maar voor carnaval!’²⁶⁵ In Overijssel wordt de provinciale lijsttrekker gepresenteerd met de woorden ‘Geen snoepreisjes meer, geen asielzoekerscentra, geen minaretten: wij willen Overijssel bevrijden’. Daarnaast wordt stopzetting van de planvorming voor een moskee in Kampen bepleit.²⁶⁶ In het programma van de PVV Drenthe stelt de PVV geen nieuwe moskeeën te willen en geen islamitische scholen. Ambtenaren, Statenleden en gedeputeerden zouden bovendien geen hoofddoekjes mogen dragen in het provinciehuis.²⁶⁷ Ook in Zuid-Holland bepleit de PVV de verhindering van de bouw van grote moskeeën zoals de Essalammoskee in Rotterdam.²⁶⁸

2011

In februari 2011 roept de PVV in een motie op om geen nieuwe moskeeën te bouwen in Den Haag. De motie is een reactie op een

brief van B&W waarin uitbreiding van het aantal islamitische gebedsruimten in Den Haag wordt voorgesteld.²⁶⁹

Provinciaal Statenlid Stassen noemt in een interview met de pers een nieuw te bouwen moskee in Roermond een 'haatpaleis'.²⁷⁰

De PVV Almere uit de vrees dat de moskee door extremistische moslims gefinancierd wordt: '(...) Het wordt daar in Buiten een enorme brandhaard van moslims (...)'²⁷¹

De PVV-fractie in het Europees Parlement verzoekt de Europese Commissie om een subsidie voor een moskeegebouw in Amsterdam-Oost terug te vorderen. De subsidie zou oneigenlijk zijn besteed. Deze was bedoeld voor een multifunctionele voorziening met activiteiten gericht op toeleiding naar werk en niet voor een moskee met een Koranschool.²⁷²

De fractie van de PVV in de Provinciale Staten van Zuid-Holland mengt zich in de zomer van 2011 in een al langer spelende discussie rond de bouw van een nieuwe moskee in Hillegom (zie par. 5.2).²⁷³

In een reactie op de maatschappelijke discussie in de nasleep van de terroristische moordpartij in Oslo en Utoya over de verantwoordelijkheid van de PVV voor het ontstaan van een negatief discussieklimaat over de islam en moslims noemt Wilders in *De Telegraaf* moskeeën 'haatpaleizen'.²⁷⁴

5.4 Afsluitend

In bijna een derde van de niet-gewelddadige acties tegen moskeeën werd het initiatief hiertoe genomen door traditioneel extreemrechtse formaties die daarbij handelden vanuit een islamofobe attitude. De verzamelde gegevens geven onvoldoende informatie om te kunnen bepalen of islamofobie (mede) een rol speelde bij niet-gewelddadige acties tegen moskeeën waarbij het initiatief lag bij buurtbewoners en plaatselijke

actiegroepen. Dit lijkt wel het geval bij een nader bekeken gevalstudie. Vooral nog lijken een zekere angst voor het vreemde en onbekende bij dit soort acties van buurtbewoners een grotere rol te spelen dan een uitgesproken islamofobe attitude. Nader meer gedetailleerd en diepgaand onderzoek rond de gang van zaken bij deze acties kan hierover mogelijk meer inzicht verschaffen.

6 Toenemende discriminatie?

Discriminatie is in Nederland verboden. Dit verbod is verankerd in de Grondwet en in nationale, Europese en internationale wet- en regelgeving. In dit hoofdstuk worden het begrip discriminatie en de wet- en regelgeving die gericht is op de bestrijding ervan besproken. Vervolgens worden de aangekondigde veranderingen op het gebied van immigratie, asiel en integratie in het regeer- en gedoogakkoord van de huidige Nederlandse regering, de beleidsnota 2011 en andere beleidsinitiatieven op dit terrein behandeld. Kunnen de (effecten van) de voorgenomen maatregelen in verband worden gebracht met de eerder geconstateerde groei van islamofobie? In dit verband kan op een uitspraak van Groenendijk & Spijkerboer worden gevarieerd: als steeds meer burgers denken dat zij op internet en in de politiek immigranten mogen uitsluiten, komt dit dan ook tot uiting in een toename van meer structurele, institutionele vormen van discriminatie?²⁷⁵ Hoe is de stand van zaken op verschillende maatschappelijke terreinen, op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, op het gebied van huisvesting? Met een bespreking van deze terreinen wordt het hoofdstuk afgesloten.

6.1 Het begrip discriminatie

Hoofdstuk 2 ging over racisme en islamofobie als primair ideologieën van ongelijke behandeling en uitsluiting. Bij discriminatie ligt het accent op zichtbare en tastbare uitingsvormen, op praktijken en gedragsaspecten. Net als racisme is discriminatie in Nederland in de afgelopen decennia steeds meer ervaren als een beladen begrip. In plaats daarvan en mede daarom wordt steeds vaker de term ongelijke behandeling gebruikt of het neutrale begrip onderscheid. De Grondwet spreekt over gelijke behandeling, de Algemene wet gelijke behandeling (AWGB, 1994) hanteert de term onderscheid. Ook door de Commissie Gelijke Behandeling wordt de term discriminatie om dezelfde redenen niet gebruikt. Bij de invoering van de AWGB werden bij het gebruik van het begrip discriminatie negatieve effecten verwacht op het draagvlak voor de wetgeving. Na een advies van de Raad van State heeft de regering in 2009

echter besloten om de term discriminatie weer te gaan hanteren, onder andere om beter aan te sluiten bij de Europese regelgeving.²⁷⁶

Discriminatie kent drie centrale elementen die samen moeten voorkomen. Er is sprake van ongelijke behandeling. Deze vindt plaats op een of meerdere verschillende identiteitsgronden zoals sekse, seksuele geaardheid, leeftijd en 'ras'. Van de ongelijke behandeling moet bovendien een benadelend effect uitgaan.²⁷⁷

Het wetboek van strafrecht spreekt bij de definitie van discriminatie van elke vorm van onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur die ten doel heeft of ten gevolge heeft of kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden teniet worden gedaan of aangetast. Discriminatie kan worden onderscheiden in individuele discriminatie, van mens tot mens, en in structurele of institutionele discriminatie. Bij het laatste gaat het om discriminatie die is verweven in instituties, wetten, beleid, normen, procedures en routines, en in de praktijken van degenen die deze instituties vormgeven.²⁷⁸ Deze vorm van discriminatie is vaak indirect, dit wil zeggen dat het gaat om de uitwerking van regels en procedures, los van intenties. Onder indirecte discriminatie wordt wel verstaan 'onderscheid op grond van een ogenschijnlijk neutrale bepaling, maatstaf of handelwijze dat personen bijzonder treft in verband met een of meer in de wet genoemde gronden'.²⁷⁹

6.2 Verdragen, wet- en regelgeving

In reactie op de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog werd in 1948 de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens aangenomen. Deze Verklaring is vaak leidend geweest voor verdragen en wetten waarin het recht op gelijke behandeling is vastgelegd. In navolging van internationale naoorlogse inspanningen om alle vormen van rassendiscriminatie te beëindigen, heeft de Nederlandse overheid in nauwe samenwerking met maatschappelijke organisaties en wetenschappers in de afgelopen veertig jaar geleidelijk een fijnmazig systeem van wet- en regelgeving en bijpassende infrastructuur op dit gebied uitgewerkt.²⁸⁰ Zowel het strafrecht als het administratieve en bestuursrecht bevatten

wettelijke instrumenten om discriminatie tegen te gaan. Daarnaast zijn instrumenten voor zelfregulering ontworpen, zoals de antidiscriminatie codes die door sectoren en bedrijfstakken worden gehanteerd.

Parallel hieraan heeft Nederland zich verbonden met internationale verdragen en verklaringen die gericht zijn op het tegengaan van rassendiscriminatie en het verwezenlijken van gelijke behandeling. In het algemeen spelen internationale mensenrechtenverdragen een belangrijke rol in de bevordering van gelijke behandeling.²⁸¹ Het gaat hier om verklaringen en verdragen van de Verenigde Naties, de ILO, de UNESCO, de Raad van Europa en de Europese Gemeenschap. Dit zijn bijvoorbeeld het Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM 1950), het Internationaal Verdrag inzake Burger en Politieke Rechten, art. 3 en art. 26 (IVBPR, New York december 1966) en het Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Rassendiscriminatie (IVUR, New York 1966). Dit laatste verdrag is door Nederland geratificeerd in 1971. Dit verdrag is leidend geweest voor de invoering van het Nederlandse strafrecht tegen rassendiscriminatie.

Het strafrecht

Het strafrecht bepaalt dat discriminatoire belediging, het aanzetten tot haat en/of discriminatie en financiële en materiële steun voor activiteiten gericht op discriminatie van groepen mensen op grond van hun ras, religie of levensovertuiging, seksuele oriëntatie of handicap strafbaar zijn. Dit geldt ook voor de verspreiding van discriminerende uitlatingen en publicaties. Bij commune delicten is discriminatie een strafverzwarende omstandigheid. Het strafrecht is echter minder geschikt voor het tegengaan van meer subtiele vormen van discriminatie, en de bewijslast ligt hoog. De procedures zijn lang en er is nauwelijks een rol weggelegd voor de slachtoffers en hun pleitbezorgers. Dit bleek onder meer in het proces dat in 2010 en 2011 tegen Wilders werd gevoerd. Benadeelde partijen mochten niet ingaan op de strafzaak zelf maar alleen toelichten waarom ze schade zouden hebben geleden. Daarom wordt soms de voorkeur gegeven aan een civiele procedure om discriminatie te bestrijden, zoals het indienen van een klacht bij de Commissie Gelijke Behandeling.

De Grondwet

De eerste jaren na de invoering van de strafwetgeving kwam het nauwelijks tot gerechtelijke uitspraken. Tegen het eind van de jaren zeventig, begin jaren tachtig echter werd Nederland vaker geconfronteerd met discriminatie, de opkomst van extreemrechtse partijen en racistisch geweld.²⁸² Racisme werd steeds meer beschouwd als een hardnekkig sociaal probleem. In 1983 werd daarom het principe van gelijkheid en het verbod van discriminatie grondwettelijk verankerd in artikel 1 van de Grondwet. Dit artikel bepaalt dat alle burgers van Nederland in gelijke gevallen gelijk worden behandeld. Discriminatie op basis van religie, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op andere gronden is verboden. Nationaliteit, seksuele geaardheid, leeftijd en handicap/chronische ziekte worden in de Grondwet niet expliciet benoemd.

Vanaf de jaren tachtig werd daarnaast een infrastructuur ontwikkeld van organisaties en meldpunten tegen discriminatie. Op alle niveaus van overheden en instellingen, in arbeidsorganisaties, onderwijs en media werd beleid ontwikkeld om discriminatie actief tegen te gaan. In het maatschappelijk middenveld, de *civil society*, werden acties en campagnes gevoerd en organisaties gevormd.

De AWGB

Een belangrijke mijlpaal was de invoering van de Algemene wet gelijke behandeling in 1994. Het doel van de wet is uitvoering te geven aan artikel 1 van de Grondwet zowel verticaal, tussen de staat en burgers, als horizontaal, tussen burgers onderling. Bij de invoering verbood de AWGB discriminatie en ongelijke behandeling op grond van ras, nationaliteit, sekse, seksuele oriëntatie, burgerlijke staat en politieke en godsdienstige overtuiging. Nadien zijn de beschermde gronden uitgebreid met onderscheid op grond van arbeidsduur of arbeidscontract, handicap en leeftijd. In 1995 werd de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) ingesteld om uitvoering te geven aan de AWGB op de terreinen van arbeid, onderwijs en de verstrekking van goederen en diensten. De Commissie is een laagdrempelige instelling waar slachtoffers en intermediaire organisaties kosteloos en zonder de hulp van een advocaat een klacht kunnen in-

dienen. De Commissie behandelt klachten, doet een niet-bindende maar gezaghebbende uitspraak, doet zelf onderzoek en adviseert overheid en instellingen. De Commissie is gebonden om de uitleg van de AWGB in overeenstemming te laten zijn met internationale verdragen. De Commissie kreeg in de periode 2008-2010 gemiddeld 437 verzoeken om een oordeel. Hiervan betroffen er gemiddeld 122 (28%) de gronden ras, nationaliteit en godsdienst.²⁸³ Als de Eerste Kamer hiermee instemt gaat de CGB begin 2012 op in een nieuw te vormen College voor de Rechten van de Mens.

Al met al kent Nederland een redelijk omvangrijk instrumentarium van juridische bescherming tegen discriminatie. Maar er zijn ook formele tekortkomingen en complicaties bij de implementatie van de wet- en regelgeving. Terlouw benoemt de volgende factoren die de implementatie van wet- en regelgeving complex maken.²⁸⁴ In het algemeen vinden grondrechten zoals het recht op gelijke behandeling hun begrenzing in de rechten en vrijheden van anderen. Het discriminatieverbod kan botsen met andere grondrechten zoals de vrijheid van meningsuiting of de vrijheid van godsdienst. Daarnaast kunnen zich procedurele belemmeringen voordoen waardoor mensen belemmerd worden in de mogelijkheid hun rechten te realiseren. Ten slotte is de wet algemeen en kan niet alles bij wet worden geregeld. Dit geldt vooral voor gedragsnormen en voor zaken die worden beschouwd als behorend tot het privé domein, aldus Terlouw. Inmiddels liggen antidiscriminatie wetgeving, -voorzieningen en -beleid daarenboven onder vuur van recente maatschappelijke ontwikkelingen en een veranderend politiek discours.

6.3 Veranderend beleid en wetgeving

In de formatieperiode na de landelijke verkiezingen van 2010 ondertekenden VVD, CDA en PVV een opmerkelijke verklaring.²⁸⁵ Als eerste merkten deze partijen in hun verklaring op dat zij van mening verschillen over aard en karakter van de islam, maar elkaars verschil van inzicht hierover accepteren en bij dit onderwerp op grond van eigen opvattingen te handelen. Het verschil van inzicht betreft de karakterisering van de islam als religie of als (politieke) ideologie. De PVV huldigt het laatste standpunt. De partijen verklaarden vervolgens dat de PVV een nog door

VVD en CDA te sluiten regeerakkoord op onderdelen zou steunen en dat VVD en CDA wensen van de PVV in een gedoogakkoord zouden honoreren. Hiertoe behoorden ‘harde afspraken over immigratie, integratie en asiel’. Sterker, de PVV stelde in deze verklaring haar steun voor noodzakelijk geachte bezuinigingen afhankelijk van ‘de inhoud van de te maken afspraken op het gebied van immigratie, integratie en asiel, veiligheid en ouderenzorg’. De PVV heeft dan ook een sterk stempel gedrukt op de beleidsvoornemens op de betreffende terreinen zoals hieronder naar voren komt en door Wilders in een toespraak op 3 september 2011 in Berlijn ook werd geclaimd.²⁸⁶ Het pakket maatregelen dat de regering in de huidige kabinetsperiode (2010-2015) gaat treffen op het gebied van immigratie, integratie en asiel is substantieel en ingrijpend, en vertoont op veel punten overeenkomsten met de ‘oplossingen’ die de PVV formuleert voor de problemen die deze partij schetst in de paragraaf getiteld ‘Kiezen voor islambestrijding en tegen massa-immigratie’ van het *Verkiezingsprogramma PVV 2010-2015*.²⁸⁷ De doelen ombuiging, beheersing en vermindering van de immigratie worden in het regeerakkoord gepresenteerd onder het motto ‘streng maar rechtvaardig’. Het accent in de akkoorden ligt vooral op (beperking van) immigratie en asiel en veel minder op het integratiebeleid, het beleidsdoel dat van groot belang is voor minderheidsgroepen die hier al langer wonen en werken. Voor het integratiebeleid worden beduidend meer negatieve dan positieve maatregelen getroffen. Over discriminatie wordt in het regeer- en gedoogakkoord in het geheel niet gesproken. Maar er is nog een andere negatieve factor. Het totaal aan voorgenomen maatregelen vereist een wijziging van vijf EU-richtlijnen en vier internationale verdragen omdat de voorgenomen maatregelen hiermee strijdig zijn. In de loop van 2011, en vooral na afloop van de verkiezingen voor de Eerste Kamer, heeft de regering verschillende voornemens aan de Tweede Kamer voorgelegd. In de zomer van 2011 bracht minister Donner de nieuwe integratienota uit waarin de plannen van het regeer- en gedoogakkoord op het gebied van integratie nader worden uitgewerkt.²⁸⁸ Hieronder volgt een selectie op hoofdlijnen van de plannen op het gebied van immigratie, asiel en integratie van de regering van CDA en VVD met steun van de PVV.

6.3.1 *Verblijfsrechten*

De meest vergaande plannen betreffen de gezinsmigratie. Hiertoe moeten vijf Europese richtlijnen worden aangepast. De regering wil de minimumleeftijd voor beide partners verhogen tot 24 jaar. De leges worden kostendekkend gemaakt waardoor een hoge financiële drempel wordt opgeworpen. Een kandidaat die voor gezinshereniging in aanmerking wil komen moet ten minste een jaar in Nederland verblijven. Voortaan komen alleen gehuwden of partners met een geregistreerd partnerschap en hun minderjarige kinderen voor gezinshereniging in aanmerking. Aan gezinsmigranten zullen opleidingseisen worden gesteld. De termijn waarna een gezinsmigrant een zelfstandige verblijfsvergunning kan krijgen wordt verlengd van drie naar vijf jaar.²⁸⁹ De exameneisen in de Wet inburgering buitenland (2006) gaan omhoog. Er wordt een toets ingevoerd waaruit moet blijken of de band met Nederland groter is dan de band met andere landen.²⁹⁰ Ook wil de regering de richtlijn ‘vrij verkeer voor personen’ aanscherpen.

Een startkwalificatie wordt voorwaarde voor het verkrijgen van een permanente verblijfsvergunning. Hiertoe moet de EU-richtlijn langdurig ingezetenen (2003/109) worden veranderd. De mogelijkheden voor het intrekken van tijdelijke en permanente verblijfsvergunningen worden versoepeld, bijvoorbeeld wegens onvoldoende inkomsten, verblijf in het buitenland of omdat een kandidaat niet is geslaagd voor het inburgeringsexamen. Het terugkeer- en uitzetbeleid wordt geïntensiveerd.

De regering heeft een wetsvoorstel ingediend waarin illegaal verblijf strafbaar wordt gesteld met maximaal 3800 euro boete of een gevangenisstraf van maximaal vier maanden. Wie eens illegaal is geweest kan bovendien later nooit meer opteren voor legaal verblijf in Nederland. Uitzetting van strafrechtelijk veroordeelde vreemdelingen zal eerder en vaker plaatsvinden. Er zijn harde maatregelen aangekondigd tegen mensensmokkel.

De vereisten voor naturalisatie worden aangescherpt. Het Nederlanderschap kan pas definitief worden verkregen als afstand is gedaan van de andere nationaliteit voor zover daar afstand van gedaan kan worden. Als een persoon binnen vijf jaar na het verkrijgen van de Nederlandse nati-

onaliteit veroordeeld wordt voor een misdrijf waar twaalf jaar celstraf of meer op staat, wordt hem de Nederlandse nationaliteit ontnomen.

Het bemoeilijken van de toegang tot de Nederlandse nationaliteit is een proces dat al langer aan de gang is. De naturalisatietoets is al eerder een stuk zwaarder geworden en is tegenwoordig een van de strengste in Europa. Het aantal kandidaten dat zich wil laten naturaliseren is hierdoor aanmerkelijk teruggelopen.²⁹¹ Daarnaast staat ook een dubbele nationaliteit al langer ter discussie. In 2007 kritiseerde de pvv het feit dat twee staatssecretarissen, leden van het Kabinet Balkenende iv van Marokkaanse en Turkse origine, een dubbele nationaliteit hebben. In deze discussie wordt nationaliteit vaak vermengd met loyaliteit. Degenen die twee nationaliteiten hebben, wordt dan verweten onvoldoende loyaal te zijn met het land van vestiging.²⁹² De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (wrr) wijst op de paradoxale situatie dat tegenstanders van de dubbele nationaliteit enerzijds de emotionele waarde van afkomst, geschiedenis en eigen wortels van de migranten ontkennen, terwijl zij de emotionele waarde hiervan voor Nederlanders juist centraal stellen.²⁹³

6.3.2 *Integratie en culturele uitingen*

In de nieuwe integratienota neemt de regering afscheid van multiculturaliteit als doelstelling van beleid: '(...) het multiculturalisme heeft gefaald omdat anders dan gedacht en verwacht de verschillende etnische en culturele groepen (...) niet wederzijds tot elkaar zijn gekomen in een nieuwe eenheid.'²⁹⁴ Tevens neemt de regering afstand van 'het relativisme dat besloten ligt in het model van de multiculturele samenleving'.²⁹⁵ Het kabinet beëindigt het voorkeursbeleid op basis van geslacht en etnische afkomst. Ook in het emancipatiebeleid van de huidige regering wordt de emancipatie van etnische minderheidsgroepen buiten beschouwing gelaten. De integratienota legt een belangrijk accent op de eigen verantwoordelijkheid van de migrant om in te burgeren in Nederland en op de plicht om een inburgeringscursus te volgen. In tegenstelling tot voorheen moet de kandidaat zelf de volledige kosten van inburgering betalen. Wel kan het benodigde lesgeld van de overheid worden geleend. Het staat nog niet geheel en al vast op welke groepen de inburgeringsplicht betrekking heeft. De Centrale Raad van Beroep oordeelde op 16 augustus 2011 dat Nederland als EU-land geen onderscheid mag maken tussen

Turken en EU-burgers. De inburgeringsplicht van Turken is in strijd met het Associatieverdrag van de EU met Turkije.²⁹⁶ Geconfronteerd met deze uitspraak zoekt het kabinet naar nieuwe wegen om migranten uit Turkije een plicht tot inburgering op te leggen.

Daarnaast heeft het kabinet besloten een zogeheten boerkaverbod in te voeren, met als sanctie een boete van 380 euro.²⁹⁷ Deze bepaling maakt deel uit van een meer algemeen verbod op gelaatsbedekkende kleding. Politie en leden van de rechterlijke macht mogen niet langer een hoofddoek dragen. Er komt een meldcode voor 'cultureel bepaald' huiselijk geweld²⁹⁸ en kindermishandeling. Indien gedrag of kleding iemands kansen op de arbeidsmarkt beperken, kan een uitkering op grond van de Wet werk en bijstand (wwb) worden geweigerd, gekort of ingetrokken. Recht op bijstand wordt gekoppeld aan de voorwaarde dat personen die het Nederlands niet beheersen zo snel mogelijk een cursus volgen en met succes afronden. Het kabinet wil niet langer kinderbijslag geven voor kinderen die in landen buiten de EU verblijven en wil het kindgebonden budget dat inkomensafhankelijk aan gezinnen wordt gegeven tot twee kinderen beperken. Subsidies voor activiteiten voor specifieke, vaak nationaliteitsgebonden doelgroepen worden afgeschaft en er wordt bezuinigd op subsidies voor integratieactiviteiten. Dit betekent onder meer dat veel zelforganisaties die in de afgelopen decennia juist een belangrijke rol hebben gespeeld bij de integratie van hun achterban, niet langer de middelen krijgen om deze rol te blijven vervullen. Nu de subsidies van veel migrantenorganisaties worden afgeschaft, zal dit zeker leiden tot minder mogelijkheden om te genieten van culturele optredens in traditie en taal van de landen van herkomst. Culturele diversiteit als positief criterium voor de honorering van kunst- en cultuurprojecten door de overheid behoort eveneens tot het verleden.

Verschillende van de hier behandelde voornemens en maatregelen raken aan culturele aspecten van het leven. Cultuur is geen juridisch beschermde grond, in tegenstelling tot ras, nationaliteit en godsdienst. Godsdienst wordt in het algemeen gezien als onderdeel van cultuur. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens erkent godsdienstvrijheid als een belangrijk mensenrecht. Gezien de Nederlandse geschiedenis waarin verschillende denominaties in wisselende krachts-

verhoudingen een rol hebben gespeeld en de daaruit voortvloeiende verzuiling als een manier om de onderlinge tegenstellingen te beslechten, is deze vrijheid altijd beschouwd als een groot goed. Met de komst van migrantengroepen met vaak een andere religie heeft dit nieuwe betekenis gekregen. De vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing wordt in Nederland beschermd op grond van Artikel 1 van de Grondwet, op grond van Artikel 6 betreffende de vrijheid van godsdienst en op grond van Artikel 23 betreffende de vrijheid van onderwijs. Ook in een aantal internationale verdragen is deze vrijheid expliciet geregeld, met name in het EVRM en in het IVBPR. Rechten die volgens de Nederlandse wetgeving deel uitmaken van de vrijheid van godsdienst zijn onder meer de vrijheid om gebedshuizen te stichten en tot voor kort de mogelijkheid van ritueel slachten. De Nederlandse wetgeving beschermt het belijden van het geloof maar daarnaast ook het uitoefenen van een religieuze uiting. Dit laatste wordt steeds meer ter discussie gesteld.

In 2011 laaide naar aanleiding van een wetsvoorstel van de Partij voor de Dieren de discussie op over onverdoofd ritueel slachten zoals dat gebruikelijk is in de joodse en islamitische traditie. Op 28 juni 2011 stemde een meerderheid van de Tweede Kamer in met het voorstel onverdoofd ritueel slachten te verbieden. Als echter kan worden aangetoond dat het dier door deze wijze van slachten niet extra lijdt, kan ontheffing worden verkregen. Opmerkelijk bij deze uitzonderingsbepaling die door ingrijpen van oppositiepartijen tot stand is gekomen, is dat de bewijslast bij de slachters wordt gelegd. Ook de regering zet vraagtekens bij het grondwettelijke karakter van dit voorstel, dat voor het ter perse gaan van dit boek in de Eerste Kamer werd verworpen. In de discussie die aan de acceptatie van het voorstel voorafging, betoonde voormalig VVD-leider Bolkestein zich verdediger van de joodse traditie. Hij wees op het gegeven dat periodes van opleving van antisemitisme in de geschiedenis steeds aanvingen met kritiek op de joodse wijze van slachten. Het islamitische halal slachten volgt dan het koosjere slachten, zo redeneerde hij.²⁹⁹ De PVV die eerder betoogde dit recht van de joodse minderheid te verdedigen, maar niet van de moslims, stemde op één na voor het voorstel. De christelijke partijen CDA, CU en SGP stemden tegen.

In de context van het integratiedebat is meer aandacht voor ‘nationale identiteit’ in de afgelopen jaren vaak naar voren geschoven als middel om de sociale cohesie te hervinden of te bevorderen. De WRR heeft hier tegenin gebracht dat het belangrijker is te kijken naar meervoudige, dynamische processen van identificatie.³⁰⁰ Nationale identiteit wordt door de WRR gezien als een te statisch begrip en het inzetten ervan als een te beperkte strategie om beleid op te ontwikkelen.

Migratierechtdeskundigen Groenendijk en Spijkerboer laten in hun analyse van de kabinetsplannen in het artikel ‘Regulering van migratie en integratie à la Wilders: mag het, kan het en helpt het?’ duidelijk zien waartoe de plannen leiden die zijn neergelegd in het regeer- en gedoogakkoord: bemoeilijking van integratie, structurele uitsluiting en legitimatie, en bevordering van dagelijkse uitsluiting van burgers met een migratieachtergrond, waaronder vooral moslims.³⁰¹ Zij wijzen er met name op dat uitvoering van de plannen zullen betekenen dat er vier verschillende soorten Nederlanders komen met verschillende rechten ten aanzien van behoud of verlies van hun nationaliteit en/of verblijf in Nederland: 1. geboren Nederlanders; 2. Antilliaanse Nederlanders die kunnen worden gedwongen om naar de Antillen terug te keren; 3. ‘Voorwaardelijke Nederlanders’ van wie de nationaliteit wordt ontnomen als ze binnen vijf jaar worden veroordeeld voor een ernstig misdrijf; 4. Nederlanders die langer dan vijf jaar geleden werden genaturaliseerd en die voorlopig, zolang de overheid niet anders beslist, dezelfde rechten hebben als hier geboren. Bij de derde categorie lopen vooral personen met een dubbele nationaliteit uit landen die het opgeven van nationaliteit niet toestaan, het risico hun Nederlanderschap te verliezen, aldus Groenendijk en Spijkerboer. Dit geldt voor personen afkomstig uit een aantal islamitische migratielanden: Marokko, Tunesië en Algerije, Iran, Pakistan en enkele Latijns-Amerikaanse landen. Groenendijk en Spijkerboer laten zien dat veel voorgenomen maatregelen of variaties erop al eerder werden overwogen maar geen doorgang vonden wegens juridische of praktische onhaalbaarheid. Zij eindigen hun analyse van het regeer- en gedoogakkoord op het gebied van immigratie, asiel en integratie met de constatering: ‘Het akkoord tussen VVD, PVV en CDA laat zien dat drie partijen (en niet maar één van de drie) zich ten doel hebben gesteld om aanwijsbare groepen Nederlandse ingezetenen uit te sluiten. Dat enkele

feit leidt tot versterking van de al bestaande uitsluiting van deze groepen medeburgers.³⁰²

Maar hoe staat het er anno 2011 voor met de uitsluiting van minderheidsgroepen op een aantal belangrijke terreinen? Neemt discriminatie toe? Hieronder wordt voor de gebieden arbeid, onderwijs en huisvesting op basis van literatuurstudie een stand van zaken opgemaakt.

6.4 Arbeid

Ondanks geleidelijke verbeteringen is de arbeidsmarktpositie van burgers met een niet-westerse migratieachtergrond nog steeds beduidend slechter dan die van autochtone Nederlanders. De verbetering betreft vooral de positie van de tweede generatie die in het algemeen hoger is opgeleid dan hun ouders. Er is geleidelijk sprake van sociale stijging. Steeds meer betrokkenen hebben een baan op middelbaar niveau en het aantal ondernemers afkomstig uit deze groep is sterk gestegen. Toch laat onderzoek keer op keer zien dat leden van minderheidsgroepen een voortdurende achterstand hebben bij instroom op de arbeidsmarkt en wat betreft hun arbeidsparticipatie. De werkloosheid onder deze groep is relatief hoog in vergelijking met autochtone Nederlanders. Dit is vooral het geval in tijden van laagconjunctuur. Steeds opnieuw blijkt dat recessies harder toeslaan onder deze groep. Als de economie na de recessie weer opleeft, loopt de werkloosheid snel terug, maar zij blijft onder leden van etnische minderheden hoger dan onder autochtone Nederlanders. In 2010 had 23% van de allochtone jongeren geen werk tegen 10% van de autochtone jongeren. Voor jongeren van Marokkaanse en Surinaamse afkomst was dit 25%.³⁰³ Als men eenmaal aan het werk is, doen zich problemen voor rond een gebrekkige doorstroom en een voortijdige uitstroom. De oorzaken hiervan zijn deels objectief: minderheden werken in kwetsbare sectoren. Zij hebben vaak tijdelijke contracten en doen zwaar werk onder slechte omstandigheden. Deels spelen ook niet-objectieve factoren zoals discriminatie een rol.

Bovenkerk e.a. toonden in een onderzoek in de jaren negentig aan dat discriminatie voorkomt op de Nederlandse arbeidsmarkt.³⁰⁴ Vanaf die tijd zijn verschillende pogingen ondernomen om hierin verandering

te brengen. In 2005 maakten overheid en sociale partners afspraken om de arbeidsmarktparticipatie van allochtonen te bevorderen en discriminatie te bestrijden, onder andere door het doen van onderzoek. Sindsdien wordt de arbeidsmarktpositie van deze groepen systematisch gevolgd. De eerste *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten* verscheen in 2007, de tweede in 2010.³⁰⁵ Deze studies tonen aan dat discriminatie nog steeds voorkomt. Dit bleek ook uit een experimenteel onderzoek met behulp van praktijktests waarbij twee gelijkwaardige kandidaten die alleen verschilden wat hun etnische herkomst betreft, solliciteerden op een vacature.³⁰⁶ De uitkomsten van deze studies geven samen met gegevens over ervaren discriminatie en meldingen uit de *Monitor Rassendiscriminatie*³⁰⁷ een goed beeld over de stand van zaken rond discriminatie op de arbeidsmarkt.

Ervaren discriminatie en klachten

De *Monitor Rassendiscriminatie* onderzoekt de ervaren discriminatie door verschillende minderheidsgroepen. Uit de *Monitor* 2009 blijkt dat de discriminatie die op de arbeidsmarkt wordt ervaren door Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen vergeleken met 2005 gedaald is, van 83% in 2005 naar 71% in 2009. Dit geldt ook voor het aantal personen in deze groepen dat discriminatie vermoedt bij sollicitaties. Onder Marokkanen is dit aantal nog steeds hoog. Meer dan de helft van de afgewezen sollicitanten in deze groep vermoedde dat discriminatie hierbij een rol speelde. In de periode 2004-2008 kregen antidiscriminatievoorzieningen gezamenlijk gemiddeld 470 klachten per jaar over discriminatie op de arbeidsmarkt op grond van ras (80%), godsdienst (16%) of nationaliteit (5%).³⁰⁸ De meeste klachten betreffen belediging of ongelijke behandeling op de werkvloer (39%). 27% gaat over discriminatie bij werving en selectie. Op de arbeidsmarkt komt relatief vaker discriminatie voor van islamitische vrouwen wegens het dragen van een hoofddoek. De CGB bracht in de periode 2005-2008 op basis van 167 verzoeken een oordeel uit over discriminatie op de arbeidsmarkt op grond van ras, godsdienst en nationaliteit.

*Uitkomsten arbeidsmarktmonitor*³⁰⁹

Discriminatie komt vooral voor bij de instroom op de arbeidsmarkt. Onderzoek met praktijktests wijst op verschillen in kansen om te wor-

den uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek tussen autochtone Nederlanders en sollicitanten met een migratieachtergrond. Bij mannen uit minderheidsgroepen is dit verschil in kansen groter dan bij vrouwen. Discriminatie manifesteert zich sterker in lagere en middenfuncties. In hogere functies hebben niet-westerse kandidaten bijna dezelfde kansen om te worden uitgenodigd als autochtonen. In vijf sectoren van de arbeidsmarkt werd onderzocht of er sprake is van discriminatie. Van deze sectoren bleken de horeca en de detailhandel het meest afwijzend te staan tegenover allochtone kandidaten. Daarnaast kwam discriminatie ook voor in de financiële dienstensector en in de zorg, maar niet bij gemeentelijke overheden. Ook de bejegening is in de verschillende sectoren anders. Deze wordt weliswaar correct genoemd, maar verschillen zijn steeds in het nadeel van de allochtone kandidaat. Expliciete, grove vormen van discriminatie werden in dit onderzoek niet vastgesteld.

Verschillen tussen groepen

Er zijn grote verschillen tussen groepen in de mate waarin zij met discriminatie te maken hebben. Hoger opgeleide allochtonen hebben minder te maken met discriminatie dan lager opgeleide en de tweede generatie minder dan de eerste. De arbeidsmarktpositie van de tweede generatie verschilt niet van die van autochtonen met dezelfde kenmerken, zoals opleiding. Er zijn wel verschillen tussen mannen en vrouwen. De achterstand van vrouwen is vergeleken met vergelijkbare autochtone vrouwen kleiner dan de achterstand van mannen vergeleken met autochtone mannen.

Ook zijn er verschillen tussen groepen van verschillende afkomst. Van alle etnische groepen in Nederland worden Marokkanen het sterkst door discriminatie getroffen. Over deze groep bestaan bij werkgevers ook de meest negatieve denkbeelden, vooral over Marokkaanse jongeren. Overigens kwam uit het onderzoek waarin een praktijktest werd gedaan geen opvallend verschil naar voren tussen minderheidsgroepen van verschillende afkomst. Marokkanen werden in dit onderzoek juist niet het meest gediscrimineerd, terwijl dit in veel ander onderzoek wel het geval is. Daarnaast spelen vormen van indirecte discriminatie een rol. Hierbij gaat het om zaken als psychologische tests die niet cultuurvrij zijn of invloeden van cultuurverschillen tijdens sollicitatiegesprekken. Discrimi-

natie op het gebied van beloning komt niet of nagenoeg niet voor. Ook behalen etnische groepen als zij eenmaal zijn ingestroomd hetzelfde beroepsniveau als autochtone Nederlanders met dezelfde kenmerken. Wel worden zij op de werkvloer geconfronteerd met discriminerende opmerkingen van collega's en pesterijen in verband met afkomst of godsdienst.

De uitkomsten van onderzoek wijzen erop dat werkgevers niet discrimineren omdat zij zelf een afkeer hebben van minderheidsgroepen maar omdat zij veronderstellen dat klanten een dergelijke afkeer hebben. Daarnaast lijken ongunstige groepsbeelden een belangrijke rol te spelen. Terwijl de beelden over Turkse en Surinaamse Nederlanders overwegend positief zijn, worden Marokkanen en Antillianen vooral negatief gewaardeerd en geassocieerd met criminaliteit en onbetrouwbaarheid. Naast stereotiepe beelden op grond van eerdere slechte ervaringen, speelt negatieve beeldvorming in de media hierbij een rol. Bij het solliciteren hebben de gevolgen van negatieve beeldvorming invloed. Werkgevers schatten de arbeidsprestaties van allochtonen als groep lager in en de risico's op mislukking hoger. Hierdoor hebben individuele kandidaten minder kans op een uitnodiging. Zij moeten zich meer dan anderen bewijzen. Dit wordt wel statistische discriminatie genoemd.

Anderzijds zijn er ook werkgevers die diversiteit positief waarderen. Zij streven naar een divers personeelsbestand en geven daarom juist de voorkeur aan een allochtone kandidaat.

Het IVUR-comité van deskundigen dat toeziet op de naleving van de IVUR heeft Nederland in 2010 opnieuw opgeroepen om maatregelen te nemen tegen discriminatie op belangrijke maatschappelijke terreinen waardoor specifieke groepen onevenredig worden getroffen. Het comité spreekt onder meer zorg uit over de onevenredig hoge werkloosheid onder allochtone burgers.³¹⁰

Naast discriminatie door werkgevers spelen ook andere factoren een rol bij de verminderde toegankelijkheid van de arbeidsmarkt. In de fase van instroom hebben een ontoereikende bemiddeling door instanties, een onvoldoende aansluiting tussen zoekkanalen van de werknemer en wervingskanalen van de werkgever, en verdringing door buitenlandse

arbeidskrachten een belemmerende werking op de mogelijkheden voor allochtone kandidaten om een baan te vinden.³¹¹ Deze factoren werken vooral negatief uit voor lager opgeleide kandidaten. In een laagconjunctuur met veel werkloosheid kunnen werkgevers scherper selecteren. Er wordt dan meer gekeken naar opleidingsniveau, werkervaring en beheersing van de Nederlandse taal en andere kwaliteiten zoals presentatie, en naar uiterlijke kenmerken die naar religie verwijzen zoals een hoofddoek of een baard.

6.5 Onderwijs

Net als op de arbeidsmarkt is de deelname van kinderen met een niet-westerse migratieachtergrond aan het onderwijs in de afgelopen jaren geleidelijk verbeterd. Toch blijven hun prestaties nog achter bij die van de autochtone leerlingen. Relatief meer allochtone leerlingen volgen een opleiding op vmbo-niveau. Vergeleken met hun ouders doen de volgende generaties het echter steeds beter. Het aandeel niet-westerse allochtone leerlingen in het hbo is in tien jaar tijd relatief sterk toegenomen. Ook de deelname aan het universitair onderwijs nam toe. In 2007 was 9% van de Turken en Marokkanen hoogopgeleid.³¹² De belangrijkste oorzaken van de nog bestaande onderwijsachterstand in het basisonderwijs zijn een onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal, vooral wat betreft woordenschat, en de lage sociaaleconomische positie van de ouders. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) geeft echter aan dat deze oorzaken niet de gehele achterstand verklaren. Discriminatie zou een rol kunnen spelen.³¹³ Scholen zijn verplicht leerlingen een leeromgeving te bieden die vrij is van discriminatie. Deze verplichting maakt deel uit van de verantwoordelijkheid van scholen voor het waarborgen van de algemene sociale veiligheid op de school. Uit de *Monitor Rassendiscriminatie* komt naar voren dat discriminatie in het onderwijs voorkomt.

De *Monitor Rassendiscriminatie* die in 2005 en in 2009 werd uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VROM, directie Inburgering en Integratie, heeft ook de discriminatie in de onderwijssector onderzocht. Voor zover niet anders vermeld is, zijn onderstaande gegevens ontleend aan deze Monitorstudies.³¹⁴ Ervaren discriminatie geeft een goede indicatie

van discriminatie die daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. In 2009 werd op basis van een survey onder personen van zestien jaar en ouder naar ervaringen van discriminatie een significante daling van discriminatie in het onderwijs geconstateerd ten opzichte van de gegevens van 2005. Gaf in 2005 nog 10% van de leerlingen aan dat zij in het voorgaande jaar werden gediscrimineerd, in 2010 was dit 6%. Er kwam meer discriminatie voor onder Marokkaanse en Turkse leerlingen dan onder Surinaamse en Antilliaanse. De discriminatie betrof vooral discriminerende opmerkingen en het gevoel niet gelijkwaardig te worden behandeld. In bijna de helft van de gevallen ging het hierbij om docenten.

Uit gegevens van de Onderwijsinspectie over de periode 2005-2008 blijkt een lichte daling in de mate waarin zich discriminatoire incidenten voordoen op scholen. Zulke incidenten doen zich met name voor in de lagere vormen van het voortgezet onderwijs, en wel op de helft van de scholen. Op havo/vwo-scholen doen zich veel minder incidenten voor.

Antidiscriminatievoorzieningen ontvingen over de jaren 2005-2008 jaarlijks ruim tweehonderd meldingen van discriminatie in het onderwijs op grond van ras, nationaliteit, godsdienst of antisemitisme. De klachten betreffen toelating, beleidsmaatregelen als kledingvoorschriften en de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende betrokkenen: leerlingen, leerkrachten en ouders. Ook bij de Onderwijsinspectie kwamen jaarlijks enkele tientallen klachten binnen. De Commissie Gelijke Behandeling sprak in dezelfde periode zeven keer een oordeel uit over discriminatie naar afkomst, nationaliteit of godsdienst.

Twee specifieke knelpunten die gerelateerd zijn aan discriminatie blijken hardnekkig: in het voortgezet onderwijs gaat het vooral om het vinden van een stageplaats en segregatie doet zich zowel in het basis- als in het voortgezet onderwijs voor.

Stages

In het beroepsonderwijs doen zich problemen voor bij het vinden van stageplaatsen. Discriminatie door werkgevers speelt hierbij een rol. Groen Links publiceerde in 2008 een onderzoek naar discriminatie bij het verkrijgen van stages in de bouw, handel en horeca. 336 bedrij-

ven in de regio Utrecht werden benaderd. Uit dit onderzoek bleek dat vooral erkende leerbedrijven discrimineren ten aanzien van Marokkaanse leerlingen. Deze leerlingen hadden, vergeleken met leerlingen van autochtone afkomst, 38% minder kans op een uitnodiging voor een kennismakingsgesprek. De verplichting van scholen om leerlingen de nodige bescherming te bieden tegen discriminatie heeft ook betrekking op het bedrijf en de instelling waar stage wordt gelopen.³¹⁵ Scholen zijn hierin – soms bewust – nalatig. De *Monitor Rassendiscriminatie* signaleert dat vooral meisjes met een hoofddoek hierdoor in een kwetsbare positie verkeren. Het komt voor dat de scholen onvoldoende van deze verplichting op de hoogte zijn, maar ook dat men bang is een erkend leerbedrijf te verliezen als bezwaar wordt gemaakt tegen discriminatoire eisen bij selectie. Dit bleek uit een verkennend onderzoek uit 2006 van het Meldpunt Discriminatie Amsterdam (MDA).³¹⁶

Segregatie

Een ander probleem dat invloed heeft op de onderwijspositie en dat samenhangt met discriminatie is segregatie in het onderwijs. Een derde van de basisscholen in de 38 grootste gemeenten vormt geen afspiegeling van de wijk.³¹⁷ Van oorsprong Nederlandse en migrantenkinderen zijn niet evenredig over de scholen verdeeld. Dit hangt onder meer samen met de woonsegregatie en daarnaast met wat wel ‘witte vlucht’ wordt genoemd. Ouders sturen hun kinderen soms bewust naar een school met geen of weinig allochtone leerlingen. Maar ouders laten hun kind soms ook om andere redenen naar een school in een andere buurt gaan. Zij willen bijvoorbeeld een bepaalde levensbeschouwelijke of onderwijskundige richting, zoals Montessorionderwijs. Ouders met een migratieachtergrond hebben niet altijd zicht op de onderwijskundige verschillen tussen scholen. Wetenschappers zijn het niet altijd eens over de vraag of segregatie in het onderwijs negatieve gevolgen heeft voor kinderen. Recent onderzoek van het SCP laat zien dat etnische diversiteit slechts een gering negatief effect heeft op de schoolprestaties in het basisonderwijs en geen negatief effect heeft in het voortgezet onderwijs.³¹⁸ Het gaat echter niet alleen om schoolprestaties. Het opgroeien in een gemengde school is vanuit maatschappelijk oogpunt goed voor kinderen. Het Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD) heeft naar aanleiding van de periodieke rapportages van Nederland

over de implementatie van de IVUR Nederland voor de derde keer opgeroepen om maatregelen te nemen tegen discriminatie op belangrijke maatschappelijke terreinen waardoor specifieke groepen onevenredig worden getroffen. Naast de onevenredig hoge werkloosheid onder allochtone burgers spreekt het comité zijn zorg uit over de segregatie in het onderwijs.³¹⁹ Nederland moet volgens de CERD maatregelen nemen om dit tegen te gaan. Hiertoe is na een eerdere aanwijzing in 2006 de Wet op het primair onderwijs herzien. Bepaald werd dat scholen voortaan beleid dienen te voeren om tot een meer evenwichtige verdeling van leerlingen met een onderwijsachterstand te komen. Het tegengaan van segregatie is voor de huidige regering CDA/VVD met steun van de PVV geen prioriteit meer in het onderwijsbeleid.

6.6 Huisvesting

Er zijn geen aanwijzingen dat discriminatie bij het toewijzen van woningen in Nederland voorkomt.³²⁰ Als het over wonen en minderheden gaat, ligt het accent in onderzoek en publieke berichtgeving veel meer op onderlinge spanningen die zich voordoen in buurten. Dat discriminatie op het gebied van huisvesting veel minder aan de orde is dan op het gebied van arbeid heeft mede te maken met het systeem van woningtoewijzing dat in Nederland gangbaar is. De woonpositie van burgers met een niet-westerse migratieachtergrond is wel relatief minder goed. Zij wonen minder vaak in koopwoningen en meer in de sociale huursector. Dit heeft vooral te maken met hun lage sociaal-economische positie. Sommige financiers van koopwoningen sluiten bepaalde postcodegebieden uit. Dit kan burgers met een migratieachtergrond onevenredig treffen omdat juist zij vaker in deze buurten wonen.

Segregatie

De grootste groepen etnische minderheden leven in de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Dit geldt bijvoorbeeld voor de helft van de Marokkanen. Binnen die steden wonen zij vaak in bepaalde buurten, in de volkswijken die voorheen vooral bewoond werden door autochtone arbeiders en lagere inkomensgroepen. Dit geldt overigens niet in even grote mate voor alle groepen. Vooral Marokkanen en Turken wonen in deze buurten. Armoede, onveiligheid en/of

gevoelens van onveiligheid en gebrekkige leefbaarheid kenmerken veel van deze wijken. De reactie van de oorspronkelijke bewoners is er vaak een geweest van wat wel ‘witte vlucht’ wordt genoemd. Bij voorkeur verhuisde men naar een andere buurt.

Het beleid van de landelijke en gemeentelijke overheid is erop gericht om deze etnische segregatie tegen te gaan. Dit gebeurt op verschillende manieren. Geprobeerd wordt de wijken aantrekkelijker te maken voor hogere inkomensgroepen, onder meer door het bouwen van duurere huizen. Door dit op menging gerichte beleid loopt de etnische segregatie inderdaad geleidelijk terug. Uit een onderzoek onder moslims blijkt dat zij zelf eveneens weinig enthousiast zijn over de gesegregeerde leefsituatie.³²¹ Zij geven de voorkeur aan het wonen in gemengde gebieden.³²²

In 2005 werd in Rotterdam op initiatief van de politieke partij Leefbaar Rotterdam een ander soort maatregel genomen om etnische concentratie tegen te gaan. Deze Bijzondere maatregel grootstedelijke problematiek, vaker kortweg ‘Rotterdam Wet’ genoemd, stelt het stadsbestuur van grote steden in staat om de vestiging van mensen met een laag inkomen in bepaalde aangewezen buurten tegen te gaan. Omdat groepen met een migratieachtergrond relatief vaak lage inkomensgroepen zijn, worden zij hierdoor in het bijzonder getroffen. Critici leggen er de nadruk op dat hier sprake is van (negatieve) uitsluiting in plaats van een positieve maatregel die bewoners kansen biedt. Ook wordt gewezen op het stigmatiserende effect voor de betrokken buurten.

In Nederland hebben zich in vergelijking met andere Europese landen zoals het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk relatief weinig grote uitbarstingen van spanningen in het samenleven van verschillende bevolkingsgroepen voorgedaan. Wel worden leden van etnische minderheidsgroepen regelmatig geconfronteerd met discriminatie op straat. Volgens de resultaten van de survey Discriminatie-ervaringen overkwam dit in 2009 een op de vijf betrokkenen.³²³ Significant vaker overkwam dit Marokkanen. Het gaat hierbij vooral om discriminerende opmerkingen, zowel van bekenden als onbekenden. Omgekeerd komt ook discriminatie voor waarbij leden van minderheidsgroepen dader zijn.

Antidiscriminatievoorzieningen ontvingen in de periode 2005-2008 gemiddeld negentig klachten per jaar over discriminatie op grond van ras, nationaliteit, antisemitisme en godsdienst op het gebied van huisvesting. De CGB deed in dezelfde periode in acht zaken uitspraak over discriminatie op huisvestingsgebied op grond van ras, nationaliteit of godsdienst. Deze zaken gingen over toegang tot huisvesting en ongelijke behandeling.

6.7 Afsluitend

Antidiscriminatie is in Nederland in de afgelopen vijftig jaar geleidelijk goed verankerd in wet- en regelgeving. Instituties en organisaties werden in het leven geroepen om invulling te geven aan beleid tegen discriminatie. Toch staat dit institutionele bouwwerk heden onder druk van een groeiende islamofobe ideologie. Deze ideologie is via de gedoogconstructie van de regeringscoalitie met de PVV tot in het centrum van de politieke macht doorgedrongen. De maatregelen op het gebied van immigratie, asiel en integratie die medio 2010 werden aangekondigd in het regeer- en gedoogakkoord en sindsdien geleidelijk worden ingevoerd, zijn deels gericht op buitensluiting van wie er nog niet is en op assimilatie-druk van wie eenmaal is toegelaten. Zij zijn veelal in strijd met Europese verdragen en richtlijnen. Gezinshereniging en toegang tot verblijfsrecht en de Nederlandse nationaliteit worden bemoeilijkt. Duurzame integratie van burgers met een migratieachtergrond, waaronder vooral moslims, dreigt eerder te worden belemmerd, hun structurele uitsluiting te worden gerechtvaardigd en hun dagelijkse uitsluiting gelegiti-meerd en bevorderd. Is er wellicht als uitvloeisel van deze ontwikkeling ook sprake van meer discriminatie op het gebied van huisvesting, onderwijs en arbeid? Voor zover onze kennis strekt, is discriminatie op deze terreinen vanaf het begin van de naoorlogse migratie steeds aanwezig geweest, al is er tegelijkertijd een ontwikkeling gaande geweest naar een meer gelijke positie van burgers met een migratieachtergrond in vergelijking met van oorsprong Nederlandse burgers. Vooral in het onderwijs en op de arbeidsmarkt komt discriminatie echter nog steeds voor. Antidiscriminatievoorzieningen noteren veel klachten over discriminatie op de arbeidsmarkt. Discriminatie komt veel voor bij de instroom. Kandidaten met een migratieachtergrond maken vaak minder kans bij een

sollicitatie. De werkloosheid onder deze groep is relatief hoog, vooral in tijden van laagconjunctuur. De discriminatie op de arbeidsmarkt is niet voor alle leden van minderheidsgroepen hetzelfde, maar varieert naar afkomst, sekse en bedrijfssectoren. Marokkanen worden het sterkst getroffen. Bij werkgevers speelt de veronderstelling van discriminatie door klanten een rol, evenals negatieve groepsbeelden. In het onderwijs speelt discriminatie in relatie met stages en segregatie. Klachten bij meldinstanties over de onderwijssector betreffen toelating, beleidsmaatregelen en onderlinge verhoudingen. Discriminatie komt veel minder voor op het gebied van huisvesting, hoewel zich ook daar soms problemen voordoen. Voor zover daarover gegevens bekend zijn werd de stand van zaken op deze terreinen hierboven weergegeven. Het is nog te vroeg om te kunnen constateren of en in welke mate de geschetste ontwikkeling – de toenemende invloed van een islamofobe ideologie – van betekenis is voor de mate van discriminatie in deze sectoren. Duidelijke trends wijzen echter in de richting van een toename van maatschappelijke ongelijkheid. Een recent plan van het schoolbestuur van de openbare basisschool in Ede om een groot deel van de kinderen uit families van niet-westerse afkomst de toegang tot de school na een renovatie van het gebouw te ontfemen, is wat dit betreft veelzeggend. Zowel de minister van Onderwijs als het college van B&W van Ede hebben deze plannen terecht veroordeeld als onrechtmatig en discriminerend.³²⁴

Het is nauwelijks te verwachten dat de extra aandacht voor discriminatie die de huidige regering heeft aangekondigd het noodzakelijke tegenwicht in de schaal zal kunnen leggen, temeer daar deze zich niet of veel minder richt op structurele discriminatie.

7 Ter afsluiting: samenvatting, reflectie en aanbevelingen

Dit boek gaat over het verschijnsel islamofobie en over de verschillende uitingsvormen daarvan. Het begrip islamofobie verwijst naar een historisch-maatschappelijk bepaalde ideologie die met behulp van beelden, symbolen, teksten, feiten en interpretaties een negatieve betekenis geeft aan de islam en aan moslims. Zo worden de perceptie, de betekenisgeving, het begrip, de attitudes en het gedrag beïnvloed van mensen tegenover de islam en moslims, ten gunste van sociale uitsluiting van moslims als 'de ander' en ten gunste van discriminerende, ongelijke behandeling in het culturele, sociale, economische en politieke domein. Hierbij worden vaak ook personen inbegrepen die op grond van uiterlijke kenmerken of etnische afkomst worden aangezien als islamitisch, maar dat niet zijn. Als vorm van racisme heeft islamofobie primair een ideologisch karakter. Ideologie verwijst naar deze negatieve betekenisgeving, naar de werkingsmechanismen van constructie en overdracht van betekenis en naar hierop gebaseerde praktijken van uitsluiting. Islamofobe dimensies van discriminatie zijn vaak verweven met andere dimensies die te maken hebben met afkomst/ethniciteit en geslacht. Islamofobie is als vorm van racisme vergelijkbaar met andere vormen van racisme waardoor andere groepen worden getroffen, zoals antisemitisme of het antiziganisme dat zich richt tegen zigeuners.

Hierbij mag niet vergeten worden dat moslims in Nederland een minderheidsgroep zijn. Ten aanzien van minderheidsgroepen bestaat altijd een risico van sociale uitsluiting en daarmee gepaard gaande, of vaker daaraan voorafgaande, processen van stigmatisering. Uit de observatie van verschil, het constateren van afwijkingen in houding en gedrag en het ervaren van dreiging vloeien angst en aversie voort. De tendens om te stigmatiseren en de neiging tot vooroordelen zijn universeel, gegrondvest in patronen van evolutie.

Deze vorm van racisme heeft zich ontwikkeld tegen de achtergrond van een negatief opinieklimaat jegens de islam en moslims en in de context van internationale spanningen onder invloed van islamistisch terroris-

me en de *war on terror*. Er is in de afgelopen jaren eerder sprake geweest van een verslechtering dan van een verbetering van het opinieklimaat in Nederland. Moslims worden steeds meer geïsoleerd, negatief geduid en verbeeld als maatschappelijke vijand. In dit boek is dit geïllustreerd door bespreking van internetuitingen, aan de hand van de beweringen van de PVV over de islam en moslims en door aandacht te besteden aan een gestaag groeiende anti-islam opstelling binnen de extreemrechtse beweging.

Internet speelt in de huidige tijd een belangrijke rol als het gaat om meningsvorming en het ontwikkelen van een visie. Een islamofobe content is op het internet prominent aanwezig, niet alleen op extremistische maar op allerlei soorten websites. Het aantal klachten hierover bij meldinstanties is al jarenlang hoog. Vaak worden strafbare uitingen aangetroffen. Een aantal sites kent een groeiend ledental en een grote toename van geplaatste berichten. In de meer inhoudelijke bijdragen op islamofobe sites en fora staan de volgende thema's centraal. Zij kunnen worden gezien als de ideologische kern van het islamofobe discours:

- Het totalitaire en gewelddadige karakter van de islam. Hiermee worden de benadering van de islam als ideologie en een oproep tot verbod onderbouwd.
- De islamisering van Europa. Dit proces wordt vaak vervat in het begrip Eurabië. Europa zou ten gevolge van doelbewust handelen van moslims steeds meer zijn Europees-christelijke karakter verliezen en een islamitische identiteit opgelegd krijgen. Moslims zouden met dwang en geweld willen komen tot verovering en overheersing van Europa. Het concept Eurabië wil duidelijk maken dat dit proces al in volle gang is. De geschiedenis wordt hierbij aangehaald als bewijs. Deze fictieve dreiging van islamisering wordt vaak zeer obsessief beleefd.
- De 'massa-immigratie'. De toevoeging 'massa' heeft tot doel de oncontroleerbare omvang van het verschijnsel te benadrukken. Daarnaast wordt veel gewezen op de gebrekkige integratie van moslims, hun onbetrouwbaarheid en hun vermeende neiging tot criminaliteit.
- De 'linkse elite'. Deze elite en vooral de (sociaaldemocratische) politici onder hen zouden verantwoordelijk zijn voor de 'massa-immigratie' en de gevolgen ervan, waaronder vooral de 'islamisering'.

- De onderdrukking van vrouwen, vooral gesymboliseerd door de hoofddoek.

De PVV kenmerkt zich door een sterk islamofob vertoog. Dit komt tot uitdrukking in de visie van deze partij op islam/moslims en in uitspraken en programmapunten waarin bovengenoemde thema's voorkomen. De PVV beschouwt de islam niet als een religie maar kenschetst deze godsdienst als een gewelddadige ideologie. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen islam en extremistisch islamisme. Deze gewelddadige islam zou uit zijn op wereldheerschappij en overheersing van het Westen. Dit gedachtegoed krijgt mede vorm in programmapunten die zich richten op het tegengaan van vermeende 'islamisering' en op aantasting van de rechten van moslims. De PVV stigmatiseert moslims met het oog op hun uitsluiting en ongelijke behandeling. Op 23 juni 2011 werd Wilders door de rechtbank van Amsterdam vrijgesproken van groepsbelediging en van aanzetten tot haat en discriminatie op basis van ras of godsdienst. Verwijzend naar verschillende uitspraken stelde de rechter deze respectievelijk kwetsend, grof, denigrerend, choquerend, aanstootgevend en zelfs opruiend te vinden, maar niet strafbaar volgens het strafrecht te achten. Eurocommissaris Cecilia Malmström sprak de volgende woorden over populistische partijen die de Europese agenda's proberen te bepalen: '(...) We moeten erkennen dat ze zuurstof leveren en toenemende acceptatie voor extreme gezichtspunten.'³²⁵ Geconstateerd moet worden dat dit mede geldt voor Wilders en zijn PVV.

Een overigens beperkt deel van de traditioneel extreemrechtse en rechtsextremistische formaties probeert onder invloed van de PVV mee te bewegen met de islamofobe trend, maar soms was die ontwikkeling al langer gaande. Dit geldt uitdrukkelijk niet voor de antisemitisch georiënteerde, neonazistische stromingen die van mening zijn dat het onmogelijk is om tegelijkertijd tegen joden en tegen moslims te zijn. Hun antisemitisme belemmert hen islamofobe standpunten in te nemen. Het is niet uitgesloten dat onder invloed van de groeiende islamofobe opstelling binnen traditioneel extreemrechtse en rechtsextremistische groepen meer extremistische varianten van een islamofobe ideologie tot ontwikkeling komen.

Ook geweldacties komen voor als uitingsvorm van islamofobie. In vergelijking met andere doelwitten staan islamofobe geweldsincidenten hoog genoteerd. Vooral bij moskeeën doen zich met enige regelmaat geweldsincidenten voor, hoewel de afgelopen twee jaar een daling laten zien. De ontwikkeling van dit geweld over de periode 2005-2010 werd in beeld gebracht. Hierbij was aandacht voor de aard van de geweldacties, de aanleiding, de geografische spreiding en de daders. Volgens geregistreerde gegevens deden zich per jaar 11 tot 25 keer gewelddadige incidenten voor, in totaal 117 keer. Vooral bekladding kwam veel voor, gevolgd door vernieling en brandstichting. Een zeer provocerende actievorm was het deponeren van lichaamsdelen en ingewanden van dode schapen en varkens. Dit kwam in de periode 2007-2010 vijf keer voor. Soms vonden meerdere acties tegelijkertijd in verschillende gemeenten plaats, soms was een moskee meerdere malen over een langere periode doelwit. In het merendeel van de geweldacties bleven aanleiding en motieven onbekend, evenals de daders. Waar daders bekend werden, betrof het bijna altijd jongeren. In een aantal gevallen kwam vast te staan dat ideologische motieven een rol speelden. Omdat daders en motieven meestal onbekend bleven, is het moeilijk duidelijke conclusies hieraan te verbinden.

Acties tegen moskeeën vonden verspreid over het land plaats in zowel kleine gemeenten, middelgrote en grote gemeenten en grote steden. Afgezet tegen het aantal aanwezige moskeeën komen relatief veel meer geweldsincidenten voor in de kleinere gemeenten. In de grote steden vonden relatief weinig acties tegen moskeeën plaats. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat men in grotere gemeenten een al langer durende ervaring heeft met moskeeën. Hoewel hierover geen volledige gegevens beschikbaar zijn, blijken Turkse moskeeën relatief vaker doelwit van geweldacties te zijn geweest dan Marokkaanse. Het is niet duidelijk waarom dit zo is. Mogelijk hangt dit samen met het volgende. Geweldacties richten zich eerder tegen gebouwen die zichtbaar een islamitisch gebedshuis zijn, bijvoorbeeld door opvallende architectuur, dan tegen gebedshuizen die minder als zodanig herkenbaar zijn. Een grotere zichtbaarheid maakt moskeeën meer kwetsbaar voor uitingen van geweld. Mogelijk zijn Turkse moskeeën meer zichtbaar aanwezig.

Er werden in de periode 2005-2010 ook niet-gewelddadige acties tegen de vestiging van moskeeën ondernomen. In deze studie is alleen aandacht besteed aan deze acties voor zover zij werden besproken in de geschreven pers. In bijna alle gevallen was de (nieuw)bouw van een moskee de aanleiding voor een protestactie. Dit gebeurde meestal op initiatief van buurtbewoners, maar in bijna een derde van de gevallen ook op initiatief van extreemrechtse formaties die daarmee uiting gaven aan een islamofobe attitude. Opvallend is dat overlast, parkeer- of geluidshinder nooit aanleiding voor acties tegen moskeeën vormden, maar wel de *vrees* voor dergelijke overlast waar sprake was van *voorgenomen vestiging* van een moskee. Kennelijk valt het met dit soort vormen van overlast in de praktijk, als de moskee er eenmaal is, wel mee en speelt angst voor het vreemde en onbekende bij niet-gewelddadige acties van buurtbewoners een grotere rol dan een islamofobe attitude. Zo'n attitude kan wel worden aangewakkerd door interventies van islamofobe organisaties als de pvv. De pvv heeft in de afgelopen jaren steeds vaker politieke stappen ondernomen om uitbreiding van het aantal moskeeën tegen te gaan.

‘Dit nooit meer’ is het motto geweest dat burgers in Europa, van links tot rechts, tot ver na de Tweede Wereldoorlog heeft gemotiveerd om weerstand te bieden tegen de gevaren van fascisme, racisme en discriminatie. Antidiscriminatiebeleid is in Nederland in de afgelopen vijftig jaar in het verlengde hiervan geleidelijk goed verankerd in wet- en regelgeving. Toch staat dit heden onder druk van een groeiende islamofobe ideologie. Deze ideologie is via een bondgenootschap van de regeringscoalitie met de pvv tot in het centrum van de politieke macht doorgedrongen. Hierdoor dreigt de integratie van burgers met een migratieachtergrond, waaronder vooral moslims, te worden belemmerd, hun structurele uitsluiting gerechtvaardigd te worden en hun dagelijkse uitsluiting gelegitimeerd en bevorderd. Dit komt duidelijk tot uiting in de maatregelen op het gebied van immigratie, asiel en integratie die medio 2010 werden aangekondigd in het regeer- en gedoogakkoord, en sindsdien geleidelijk worden ingevoerd. Is er wellicht als uitvloeisel hiervan ook sprake van meer discriminatie op voor leven en welzijn cruciale gebieden als huisvesting, onderwijs en arbeid? Voor zover onze kennis strekt, is discriminatie op deze terreinen vanaf het moment dat de migratie in de jaren zestig op gang kwam, steeds aanwezig geweest, al is er dankzij maat-

schappelijke en politieke inspanningen een ontwikkeling naar een meer gelijke positie van burgers met een migratieachtergrond, in vergelijking met van oorsprong Nederlanders. Vooral in het onderwijs en op de arbeidsmarkt komt discriminatie voor. Dit is ook, maar in steeds mindere mate, het geval geweest op het gebied van huisvesting. De stand van zaken, voor zover hierover gegevens bekend zijn op basis van onderzoek, is hierboven geschetst. Het is nog te vroeg om te kunnen constateren of de geschetste ontwikkeling – de toenemende invloed van een islamofobe ideologie – van betekenis zal zijn voor de mate van discriminatie in deze sectoren. Trends wijzen echter in de richting van een toename van maatschappelijke ongelijkheid. Ook is in zijn algemeenheid duidelijk dat, wil er een einde komen aan uitsluiting en discriminatie, er blijvend maatschappelijke aandacht nodig is. Dergelijke aandacht vraagt onderhoud. Het is nauwelijks te verwachten dat de extra aandacht voor discriminatie die de huidige regering heeft aangekondigd het noodzakelijke tegenwicht zal kunnen vormen.

De toegenomen invloed van een islamofobe ideologie is een van de centrale bestanddelen van de politieke verschuivingen die al enige tijd gaande zijn in Nederland. In de inleiding kwam aan de orde wat verschillende Nederlandse wetenschappers naar voren brengen als reden voor de toenemende sympathie in de maatschappij voor een anti-islam vertoog. Gewezen werd op conformisme, secularisatie, een daarmee gepaard gaande ervaring van een kloof in waarden, of een cultuurconflict en een meer algemeen veranderend (beleids)discours. In een essay gaat Heijne niet zozeer in op islamofobie maar op het populisme, al heeft hij veelal duidelijk Wilders en zijn pvv voor ogen.³²⁶ Hij analyseert de verschuivingen die in Nederland gaande zijn als een gevolg van meer algemene culturele verschuivingen naar een belevingscultuur. De nadruk verschuift steeds meer van de gemeenschap naar het individu, van de politiek naar de markt, van het objectieve naar het subjectieve, zo signaleert hij. Ook Riemen wijst op dit accent op het subjectieve. Hij spreekt van een beschavingscrisis in de massamaatschappij die ten prooi is aan een kitschcultuur waarin een gebrek aan geestelijk leven heerst en mensen nog uitsluitend aandacht hebben voor het materiële.³²⁷ In de ogen van Heijne zijn waarden die zijn gerelateerd aan objectiviteit, het gelijkheidsbeginsel en rechtsstatelijkheid naar de achtergrond gedrongen ten

gunste van subjectiviteit, het romantische, het dramatische maar ook het onheilspellende. Hij constateert dat het verlichtingsdenken zelf in toenemende mate ter discussie wordt gesteld. In essentie gaat het in zijn visie om twee tegenover elkaar staande moderniteiten: het verlichtingsdenken met de nadruk op gedeelde menselijke waarden als gelijkheid, individuele vrijheid en tolerantie tegenover het belang van de gemeenschap, de geschiedenis en culturele en religieuze eigenheid. Verlichting versus Contraverlichting. Twee stromingen die al langer in de geschiedenis om voorrang strijden. Hij schetst het denken van de pvv als een voortdurend heen en weer zwalken tussen deze twee opvattingen van moderniteit. Het nieuwe populisme waarvan de pvv de belangrijkste politieke uitdrukking vormt, gaat in zijn visie over identiteit en gemeenschap in een tijd van globalisering en immigratie. Dit zijn volgens Heijne twee fenomenen die de progressieve politiek nooit goed in een verhaal heeft weten te vatten.³²⁸ Als oplossing wijst hij op de noodzaak een nieuw vertrouwen in de rechtsstaat te kweken met aandacht voor herkenbaarheid, nabijheid en dialoog.

Alle door wetenschappers naar voren gebrachte aspecten zoals in de inleiding verwoord, en de analyse van Heijne bevatten belangrijke elementen om een beeld te krijgen van wat er in Nederland aan de hand is. Zij duiden de onderstroom maar ze geven geen volledig beeld als ze de ontsporing buiten beschouwing laten. Deze ontsporing, de ontwikkeling van een eigentijdse vorm van racisme dat islamofobie in de kern is, moet bij de analyse worden betrokken, hoe ongemakkelijk dit ook wordt ervaren. Dit boek heeft hiertoe een aanzet willen geven.

Gegeven de uitkomsten van deze studie lijkt het zinvol een aantal aanbevelingen te doen voor noodzakelijke initiatieven in verschillende sectoren van de samenleving.

Allereerst is het nodig dat er meer onderzoek komt naar islamofobe radicalisering en vooral naar de uitingen daarvan op het internet. Na de aanslagen in juli 2011 in Oslo en Utoya is door verschillende instellingen al een begin gemaakt met een inhaalslag op dit gebied. Ook de EU heeft in het najaar van 2011 budget beschikbaar gesteld voor onderzoek en kennisdeling op het gebied van preventie van verschillende vormen

van radicalisering. Voor zover het onderzoek naar de Nederlandse situatie betreft, dient de blik verder te reiken dan het Nederlandse taalgebied. Internet is per definitie grenzeloos. Nieuwe media creëren nieuwe bewegingen, of liever netwerken, die sterk afwijken van oude sociale bewegingen en organisaties. Geestverwanten treffen elkaar op het net en creëren *virtual communities* met een eigen dynamiek, die niet goed kunnen worden begrepen als de werking van taal en ideologie buiten beschouwing wordt gelaten.

Los van de actualiteit is het noodzakelijk dat een onafhankelijk, interdisciplinair team van deskundigen de ontwikkelingen op het gebied van racisme, radicalisering en extremisme duurzaam volgt, in kaart brengt en analyseert. Dit zal vanuit een bredere blik dienen te gebeuren dan vanuit alleen een veiligheidsperspectief en met inachtneming van de internationale theorievorming. De resultaten dienen breed te worden verspreid en vertaald naar activiteiten gericht op bewustwording en preventie in alle sectoren van de samenleving, vooral in het onderwijs en jongerenwerk. Vooral jongeren blijken immers vatbaar voor (internet)radicalisering. Wetenschappelijk onderzoek naar de werking en dynamiek van ideologie en taal en hun relatie met maatschappelijk handelen en geweld dient hiervan deel uit te maken. Ook vergelijkend onderzoek, historisch en eigentijds, is hierbij onmisbaar. De geschiedenis heeft geleerd dat aan gevallen van genocide, hoe verschillend ook van aard, omvang en achtergrond, steeds een lange periode voorafging waarin vijanddenken en haat tegen maatschappelijke groepen werden aangewakkerd. De geschiedenis herhaalt zich nooit op dezelfde wijze en deze sequentie is wellicht geen voorspelbare wetmatigheid, maar één ding is zeker: in zo'n periode van opbouw van vijanddenken en haat bevinden we ons volop.

Omdat het in veel gevallen van islamofobe discriminerende praktijken niet gaat om enkelvoudige discriminatie op basis van godsdienst en het meestal niet te onderscheiden is welke rol godsdienst speelt en welke de etnisch-culturele afkomst, is het in navolging van internationale ontwikkelingen wellicht beter te spreken van etnoreligieuze discriminatie.³²⁹ Islamofobe discriminatie is dan niet alleen discriminatie op grond van godsdienst maar tevens discriminatie op grond van ras, zoals dit in Nederland is geformuleerd ten behoeve van wetgeving en de

juridische praktijk, waarbij onder ras ook wordt verstaan etnische of nationale afstamming. De antidiscriminatievoorzieningen die uitingen van discriminatie registreren dienen daarom islamofobie als discriminatiegrond in hun registratiesystemen op te nemen. Hiermee wordt de meervoudigheid van deze vorm van discriminatie erkend. Islamofobie als discriminatiegrond voor registratie is vergelijkbaar met de discriminatiegrond antisemitisme die zowel betrekking heeft op godsdienst als op afkomst.³³⁰ Wel is uiteraard voor de registratie als islamofobie enige verwijzing, direct of indirect, in de uiting naar de islam/moslims nodig. Zo niet, dan blijft een registratie als enkelvoudige discriminatie op grond van afkomst de aangewezen weg. Deze grond moet dus zeker gehandhaafd blijven. Een goede afbakening vereist uiteraard nog enige discussie. Maar het lijkt zinvol en relevant om deze te voeren.

Een afdoend antwoord van de politiek op de ontwikkeling en groei van een islamofobe ideologie kan niet worden gevonden in aanpassing, ontkenning, wegstreken, depolitiseren en hopen op betere tijden zoals nu vaak gebeurt, maar dient te worden gezocht in het hooghouden van belangrijke democratische waarden als gelijkheid, tolerantie, diversiteit, antidiscriminatie, vrijheid én verantwoordelijkheid. Politici zullen hun functie als rolmodel met hernieuwd elan moeten vervullen. De kernwaarden van democratie en rechtsstaat en hun onlosmakelijke verbondenheid dienen keer op keer te worden benadrukt. Uiteraard zal dit moeten gebeuren op een manier die is aangepast aan de huidige tijd. Zoals Heijne voorstelt: een nieuw vertrouwen in de rechtsstaat kweken met aandacht voor herkenbaarheid, nabijheid en dialoog. De politieke en maatschappelijke reactie in Noorwegen waar een nietsontziende islamofobe en antidemocratische terreurdaad werd beantwoord met het benadrukken van bovengenoemde waarden en het uitdrukkelijke voorstellen door te gaan op de ingeslagen weg van diversiteit, gelijke rechten en het constructief oplossen van sociale problemen, verdient diep respect en navolging.

Ook in Nederland is het belangrijk extra in te zetten op constructieve oplossingen voor sociale problemen: de achterstand waarmee veel burgers met een migratieachtergrond nog steeds te kampen hebben, de ongelijke posities van mannen en vrouwen, de maatschappelijke segregatie en de

vervreemding en maatschappelijke uitval van vooral jongeren en *last but not least* discriminatie en racisme. Er dient maatschappijbreed een diepgaander begrip te komen voor wat racisme is als mechanisme dat maatschappelijke ongelijkheid en uitsluiting structureert, en hoe het werkt. Teveel is ‘racisme’ de afgelopen jaren verworpen tot een diskwalificerend verwijt in een politiek-ideologische strijd tussen opposanten. Het veel gehoorde verwijt ‘als we iets negatiefs zeiden over buitenlanders waren we gelijk een racist’ is zelf tot stereotiep cliché geworden dat tot functie heeft bij te dragen aan de taboeïsering van het verschijnsel. Wat het inzicht in racisme als sociaal mechanisme betreft is mijns inziens eerder sprake van achterstallig onderhoud. De tendens om te stigmatiseren en de neiging tot vooroordelen zijn universeel, gegrondvest in patronen van evolutie, en juist daarom zijn bewustzijn en kennis van deze processen die zulke verstrekende maatschappelijke gevolgen kunnen hebben zo belangrijk. Zij vragen duurzame maatschappelijke inspanning in alle sectoren van de samenleving.

Er dient in de publieke arena meer aandacht te zijn voor wat de islam voor moslims zelf inhoudt en voor de identiteiten die burgers met een migratieachtergrond voor zichzelf van belang vinden. Er is meer oog nodig voor de veelzijdigheid en interne verschillen binnen de migrantengemeenschappen en de tendens om hen onder één noemer te verenigen dient te worden tegengegaan. Leden van minderheidsgroepen dienen in de eerste plaats te worden beschouwd als landgenoten en medeburgers. Een beleid van inclusie heeft de hoogste prioriteit.

Politie en justitie zullen in staat moeten worden gesteld om extra in te zetten op de aanhouding en berechting van daders van geweld tegen moskeeën. Waar nodig zullen moskeeën, net als andere gebedshuizen, voor hun beveiliging een beroep op de overheid moeten kunnen doen. Het is belangrijk dat jongeren die de weg van radicalisering en extremisme willen verlaten, hierbij hulp en ondersteuning krijgen vanuit overheid en samenleving. Daarnaast is het belangrijk dat ouders en andere belangrijke personen in het leven van jongeren steun vinden als zij worden geconfronteerd met radicalisering van hun kinderen. Internetextremisme moet ook online worden tegengegaan met projecten die tegeninformatie verschaffen, radicalisering voorkomen en deradicalisering bevorderen.

Als iets tien jaar na de terreuraanslagen op het WTC in New York duidelijk is geworden, dan is het wel hoezeer islamistisch extremisme, islamofobie en de *war on terror* elkaar in het afgelopen decennium in een houdgreep hebben gehouden en de wereld in gijzeling, vooral ten koste van gewone burgers. Het wordt tijd om de spiraal van haat en geweld te doorbreken.

De bevolking van verschillende Arabische landen heeft hier in zekere zin al een begin mee gemaakt. Zij verdienen niet alleen onze steun maar ook een goed begrip van hun drijfveren: verlangen om een einde te maken aan onderdrukking en repressie door dictatoriale regimes en de terreur van extremisten, verzet tegen de opoffering van hun belangen aan de *war on terror* en streven naar het vrijmaken van creatieve, democratische energie met het oog op een menswaardige samenleving.

Noten

1. Het begrip rechtsextremisme wordt in par. 3.3.1 besproken.
2. Minister of Children, Equality and Social Inclusion, Social Inclusion in Norway after 22 July, 20 augustus 2011, http://www.regjeringen.no/nb/dep/bld/aktuelt/taler_artikler/ministeren/taler-og-artikler-av-barne--likestilling/2011/social-inclusion-in-norway-after-22-july.html?id=652719.
3. *PowNed* 23 juli 2011.
4. M. Car, 'You are now entering Eurabië', in: *Race & Class*, 48 (2006) 1, p. 1-22, London [etc.]: Sage Publications, <http://rac.sagepub.com>.
5. Zie het overzicht van onderzoekspublicaties op de website van de Anne Frank Stichting, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken>.
6. J. van Donselaar & P. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: achtste rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2008, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Islamofobie-neemt-verder-toe/>.
7. Ibid. Zie ook: Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie, *Derde rapport over Nederland: goedgekeurd op 28 juni 2007*, Straatsburg: ECRI 2008, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Netherlands/NLD-CbC-111-2008-3-NLD.pdf>; European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, *Muslims in the European Union: discrimination and islamophobia*, Vienna: EUMC, 2006, http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Manifestations_EN.pdf.
8. W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2009', in: P. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: negende rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2010, p. 15-36, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Vijftien-jaar-Monitor-Racisme-en-Extremisme/>.
9. Meldpunt Discriminatie Internet: *Jaarverslag 2010*, p. 18, <http://www.meldpunt.nl/publicaties/mdi-jaarverslag-2010>.
10. M. Gijsberts & J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2009, p. 271-275, http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2009/Jaarrapport_integratie_2009.
11. *Islamic extremism: common concern for Muslim and Western publics: 17-nation Pew global attitudes survey*, Washington DC: PewResearchCenter 2005, <http://pewglobal.org/reports/pdf/248.pdf>.

12. EU-Midis: European Union Minorities and Discrimination Survey. Data in focus report 2: *Muslims*, Wenen: Fundamental Rights Agency (FRA) 2009. Zie voor meer informatie uit survey-onderzoek naar ervaren discriminatie onder moslims in Nederland: W. Dinsbach & G. Walz, 'Discriminatie op grond van het islamitisch geloof', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*, Rotterdam: Landelijk Expertisecentrum van Art.1, 2010, p. 185-204, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Monitor-Rassendiscriminatie-2009/>.
13. Europese Commissie tegen Racisme en Intolerantie (ECRI), *Derde rapport over Nederland, 2007*, p. 28, 35.
14. Commissie Gelijke Behandeling, *Gelijke behandeling: oordelen en commentaar 2007*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008, p. 10, <http://www.cgb.nl/StippWebDLL/Resources/Handlers/DownloadBestand.ashx?ID=94>.
15. Rising restrictions on religion, *The Pew Forum*, August 9, 2011, <http://pewforum.org/Government/Rising-Restrictions-on-Religion-SH1.aspx>.
16. W. Dinsbach & G. Walz, 'Discriminatie op grond van het islamitisch geloof', p. 198-199.
17. B. van Stokkom, 'Negatieve beeldvorming over moslims', in: *Justitiële Verkenningen*, 33 (2007) 1, p. 50-69.
18. J. Kennedy, 'Oude en nieuwe vormen van tolerantie in Nederland en Amerika: tolerantie als ideologie maakt verdraagzaamheid kwetsbaar', in: M. ten Hooven (red.), *De lege tolerantie; over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*, Amsterdam, Boom 2001, p. 244-255.
19. F. Bovenkerk, 'Islamofobie', in: J. van Donselaar & P. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: zevende rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/ Universiteit Leiden 2006, p. 86-110, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Hedendaags-rechtsextremisme-vergt-nieuwe-aanpak/>.
20. B. Prins, 'The nerve to break taboos: new realism in the Dutch discourse on multiculturalism', in: *Journal of International Migration and Integration*, 3 (2002), 3&4, p. 363-379.
21. I. van der Valk, *Difference, deviance, threat? Mainstream and right-extremist political discourse on ethnic issues in the Netherlands and France (1990-1997)*, Amsterdam: Aksant 2002.
22. E. Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', in: *Ethnic and Racial Studies* 30 (2007) 5, p. 713-740.

23. F. De Zwart, 'Het systeem van etnische categorieën in Nederland, onbedoelde gevolgen van institutionalisering', in: *Migrantenstudies* 27 (2011) 1, p. 2-21.
24. Zie: I. van der Valk, *Difference, deviance, threat?*, p. 109-137; P. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, Utrecht: Bruna 1997. Voor Wilders en de PVV, zie par. 3.2.
25. Voor publicaties over islamofobie in Nederland zie: F. Bovenkerk, 'Islamofobie'; J. van Donselaar, 'Inzake islamofobie', in: C. Brants & S. van der Poel (red.), *Diverse kwesties: liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2009, p. 13-26; H. Dekker, J. van der Noll & Tereza Capelos, *Islamofobie onder jongeren en de achtergronden daarvan*, Leiden: Universiteit Leiden, Departement Politieke Wetenschap 2007; B.A.M. van Stokkom, 'Negatieve beeldvorming over moslims: intolerantie of cultuurconflict?', in: *Justitiële Verkenningen*, 33 (2007) 1, p. 50-69; P. Rodrigues, 'De meervoudigheid van moslimdiscriminatie', in: A. Böcker e.a. (red.), *Migratierecht en rechtssociologie, gebundeld in Kees' studies = Migration law and sociology of law: collected essays in honour of Kees Groenendijk*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008, p. 479-486; W. Dinsbach & G. Walz, 'Discriminatie op grond van het islamitisch geloof'.
26. C. Allen, *Islamophobia*, Farnham [etc.]: Ashgate 2010, p. 13-34.
27. Commission on British Muslims and Islamophobia, *Islamophobia: a challenge for us all*, London: Runnymede Trust 1997.
28. *Ibid.*, p. 4.
29. Internationale erkenning volgde in 2001 op de Wereldconferentie tegen racisme van de Verenigde Naties in Durban, Zuid-Afrika, overigens zonder dat een duidelijke definitie van het verschijnsel werd gegeven.
30. Voor een uitgebreide bespreking van de historiografie van dit begrip, zie C. Allen, *Islamophobia*. Zie ook: A. Vakil, 'Is the Islam in islamophobia the same as the Islam in anti-Islam; or, when is it islamophobia time?' in: S. Sayyid & A. Vakil (eds.), *Thinking through islamophobia: global perspectives*, London: Hurst 2010, p. 23-43.
31. Zie bijvoorbeeld: C. Allen, 'Islamophobia: from K.I.S.S. to R.I.P.', in: S. Sayyid & A. Vakil (eds.), *Thinking through islamophobia*, p. 51-64.
32. Voor recente bijdragen aan de theoretische uitwerking van dit concept, zie: C. Allen, *Islamophobia*; C. Allen, 'Islamophobia: from K.I.S.S. to R.I.P.'; N. Meer & T. Modood, 'The radicalisation of Muslims', in: S. Sayyid & A. Vakil (eds.), *Thinking through islamophobia*, p. 69-83.
33. S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Touchstone 1997; W. Shadid en P. van Koningsveld, *De mythe van het*

- islamitisch gevaar*, Kampen: Kok 1992: 5-50; B. Top, 'Moslims en media-effecten', in P. Aarts en J. Keulen, *Islam, de woede en het westen*, Amsterdam: Bulaaq 2001.
34. I. van der Valk, 'Islamistisch extremisme', in: P.R. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: negende rapportage*, p. 85-108.
35. L. Fekete, *A suitable enemy: racism, migration and islamophobia in Europe*, London: Pluto Press 2009.
36. Voor Nederland, zie: R. Peters & S. Vellinga, 'Contested tolerance: public discourse in the Netherlands on Muslim migrants', in: M. Wohlrab-Sahr & L. Tezcan (Hrsg.), *Konfliktfeld Islam in Europa*, Baden-Baden 2007, p. 221-240; S. Cherribi, *In the house of war: Dutch Islam observed*, Oxford [etc.]: Oxford University Press 2010. Voor Frankrijk, zie: V. Geisser, *La nouvelle islamophobie*, Paris: La Découverte 2003; A. Rivera, *Les dérivés de l'universalisme, ethnocentrisme et islamophobie en France et en Italie*, Paris: La Découverte 2010. Voor Duitsland, zie: W. Schiffauer, 'Der unheimliche Muslim: Staatsbürgerschaft und zivilgesellschaftliche Ängste', in: M. Wohlrab-Sahr & L. Tezcan (Hrsg.), *Konfliktfeld Islam in Europa*, p. 111-135. Zie ook: E. Said, *Covering Islam: how the media and the experts determine how we see the rest of the world*, New York, NY: Vintage Books, 1997 (oorspr. 1981); K. Huig & I. van der Valk, 'Islam als stigma: over toenemend racisme en de rol van de media', in: H. Halbertsma & A. van Bommel (red.), *Dialogo: Joden, Christenen en Moslims leveren gespreksstof*, Zoetermeer: OASE 1995; L. Fekete, *A suitable enemy*.
37. C. Allen, 'Das erste Jahrzehnt der Islamophobie', in: J. Bunzl & F. Hafez (Hrsg.), *Islamophobie in Österreich*, Innsbruck [etc.]: StudienVerlag 2009, p.16-20.
38. A. van Heelsum, M. Fennema & J. Tillie, *Moslim in Nederland: islamitische organisaties in Nederland*, SCP-werkdocument 106e, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2004.
39. K. Phalet & C. van Praag, *Moslim in Nederland: een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen: samenvatting*, SCP-onderzoeksrapport 2004/9, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2004; *Muslims in Amsterdam*, New York, NY [etc.]: Open Society Institute 2010, http://www.soros.org/initiatives/home/articles_publications/publications/muslims-amsterdam-20101123; *Muslims in Rotterdam*, New York, NY [etc.]: Open Society Institute 2010, http://www.soros.org/initiatives/home/articles_publications/publications/muslims-rotterdam-20101119.
40. E.W. Said, *Orientalism*, New York, NY: Pantheon Books 1978.
41. C. Markom & H. Weinhäupl, "'Der Islam" im Schulbuch', in: J. Bunzl & F. Hafez (Hrsg.), *Islamophobie in Österreich*, p. 88-105.
42. S. Drakulic, 'Anti-Turkish obsession and the exodus of Balkan Muslims', in: M.

- Malik (ed.), *Anti-muslim prejudice in the West: past and present*, London [etc.]: Routledge 2010, p. 26-42.
43. K. Sammet, 'Religion oder Kultur? Positionierungen zum Islam in Gruppendiskussionen über Moscheebauten', in: M. Wohlrab-Sahr & L. Tezcan (Hrsg.), *Konfliktfeld Islam in Europa*, p. 179-198.
  44. J. Cesari, *When Islam and democracy meet: muslims in Europe and in the United States*, New York, NY: Palgrave Macmillan 2006, p. 40.
  45. Hoge Raad der Nederlanden, 10 maart 2009, LJN BF0665. In dit arrest over een affiche met de tekst 'Stop het gezwel dat Islam heet' werd bepaald dat belediging van godsdienst niet meteen ook belediging van gelovigen impliceert.
  46. Zie hierover onder meer P. Rodrigues & W. Wagenaar, 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', in: P. Rodrigues & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: negende rapportage*, p. 63-84.
  47. Het begrip gender heeft betrekking op de sociale gevolgen van geslachtsverschillen. Voor de bedoelde verwevenheid, zie ook: P. Rodrigues, 'De meervoudigheid van moslimdiscriminatie', http://www.annefrank.org/ImageVault/Images/id_11719/scope_0/ImageVaultHandler.aspx.
  48. N. Meer & T. Modood, 'The radicalisation of Muslims'.
  49. EU-Midis: European Union Minorities and Discrimination Survey: *Data in focus report 5: Multiple discrimination*, Vienna: European Union Agency for Fundamental Rights, 2011, http://www.fra.europa.eu/fraWebsite/research/publications/publications_per_year/pub-multiple-discrimination_en.htm.
  50. Zie voor intersectionaliteit: K. Crenshaw, 'Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color', in: K. Crenshaw e.a. *Critical race theory: key writings that formed the movement*, New York, NY: The New Press 1995.
  51. EU-Midis: European Union Minorities and Discrimination Survey: *Data in focus report 5: Multiple discrimination*, p. 12.
  52. *Factsheet Discriminatie en beeldvorming op de arbeidsmarkt: een intersectionele aanpak gericht op gender en etniciteit*, Den Haag: E-Quality 2005, <http://www.art1.nl/nprd/factsheets/Discriminatie%20en%20beeldvorming%20op%20de%20arbeidsmarkt.pdf>; I. Boog & G. Walz, 'Arbeidsmarkt', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009* p. 89-101.
  53. Uit de studie van Dinsbach en Walz blijkt geen significant verschil in discriminatie-ervaringen tussen moslims die traditioneel religieuze kleding dragen en zij die dat niet doen. W. Dinsbach & G. Walz, 'Discriminatie op grond van het islamitisch geloof'.

54. R. Bloul, 'Anti-discrimination Laws, Islamophobia, and Ethnicization of Muslim Identities in Europe and Australia', in: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 28 (2008) 1.
55. M. Barker, *The new racism: conservatives and the ideology of the tribe*, London: Junction Books 1981; R. Miles, *Racism*, London [etc]: Routledge 1989.
56. C. Allen, *Islamophobia*.
57. I. Hannaford, *Race, The history of an idea in the West*. Washington DC [etc.]: Woodrow Wilson Center Press 1996.
58. Zie voor een overzicht van theoretische perspectieven: C.A. Wilson, *Racism: from slavery to advanced capitalism*, London: Sage 1996.
59. S. Hall, 'Race, Articulation and societies structured in dominance', in: *Sociological Theories: Race and Colonialism*, Paris: UNESCO 1980; M. Wiewiorka, *L'espace du racisme*, Paris: Éditions du Seuil 1991; B. Bowser, *Racism and Anti-Racism in World Perspective*, London: Sage 1995.
60. R. Miles, *Racism*.
61. Miles gebruikt hier 'practically adequate', in R. Miles *Racism*, p. 80.
62. B. Bowser, *Racism and anti-racism in World Perspective*; J. Wrench & J. Solomos, *Racism and migration in Western Europe*, Oxford/Providence: Berg 1993; M. Wiewiorka, (ed.) *Racisme et xénophobie en Europe, une comparaison internationale*, Paris: Éditions la Découverte 1994.
63. D.T. Goldberg, *Racist culture: philosophy and the politics of meaning*, Oxford [etc.]: Blackwell Publishers 1993.
64. In dit verband is het werk van M. Barker bekend geworden. Hij analyseerde dit proces voor de situatie in de naoorlogse periode in het Verenigd Koninkrijk en benoemde het veranderende racisme als 'nieuw racisme'.
65. E. Barkan, *The retreat of scientific racism: changing concepts of race in Britain and the United States between the World Wars*, Cambridge: Cambridge University Press 1992, p. 19, 38.
66. Voor racisme en gender zie: C. Guillaumin, *Racism, sexism, power and ideology*, London: Routledge 1995; S. Saharso & J. Schuster, 'Sekse, ras en etniciteit: een verkenning' in: *Migrantenstudies*, 11 (1995) 4, p. 232-240. Voor racisme en nationalisme zie: E. Balibar & I. Wallerstein, *Race, Nation, Class*, Paris: La Découverte 1988; R. Miles, 'The Articulation of Racism and Nationalism: Reflections on European History' in: J. Wrench & J. Solomos, *Racism and Migration in Western Europe*, Oxford: Berg Publishers 1993, p. 35-52; Voor racisme en klasse zie: S. Aronowitz, 'Between nationality and class', in: R. Torres & L. Mirón & J. Inda, *Race, Identity and Citizenship: a reader*, Oxford: Blackwell Publishers 1999, p. 304-

- 322; E. Bonacich, 'The site of class' in: R. Torres e.a., *Race, identity and citizenship*, p. 297-304; E. Balibar, 'Class racism', in: R. Torres e.a., *Race, Identity and Citizenship*, p. 322-335.
67. R. Miles, 'The articulation of racism and nationalism: reflections on European history' in: J. Wrench & J. Solomos. *Racism and migration in Western Europe*, p. 35-52; A. Rattansi, "Western" racisms, ethnicities and identities in a "postmodern" frame', in: A. Rattansi, & S. Westwood (eds.) *Racism, modernity and identity on the Western front*, Cambridge: Polity Press 1994, p. 15-86.
  68. T. van Dijk, *Elite discourse and racism*, Newbury Park CA: Sage 1993, p. 18-48.
  69. Zie voor de historische achtergronden van de naturalismetheorie: C. Guillaumin, *Racism, sexism, power and ideology*, p. 61-98.
  70. T.F. Heatherton & R.E. Kleck & M.R. Hebl & J.G. Hull (eds.), *The social psychology of stigma*, New York/London: The Guilford Press 2000.
  71. S.L. Neuberg, & D.M. Smith & D. Asher 'Why people stigmatize: toward a biocultural framework', in: Heatherton e.a. (eds.), *The social psychology of stigma*, p. 31-62.
  72. D. Goldhagen, *Hitler's willing executioners: ordinary Germans and the Holocaust*, London: Little, Brown and Company 1996, p. 64-65.
  73. G. Allport, *The nature of prejudice*, Reading MA: Addison-Wesley 1954.
  74. M. Augoustinos & I. Walker, *Social cognition: an integrated introduction*, London: Sage 1995, p. 236.
  75. E. Ellis Cashmore, *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, London: Routledge 1992, p. 227-230.
  76. M. Agoustinos & I. Walker, *Social cognition*, p. 207-262.
  77. N. Meer en T. Noorani, 'A sociological comparison of anti-Semitism and anti-Muslim sentiment in Britain', in: *The sociological review* 56:2 (2008), Oxford, Blackwell.
  78. J. Duckitt, *The social psychology of prejudice*, New York: Praeger 1992.
  79. J.R. Anderson, *Cognitive psychology and its implications*, New York: W.H. Freeman & Company 1990.
  80. J. Duckitt, *The social psychology of prejudice*, p. 161-217.
  81. M. Augoustinos & I. Walker, *Social cognition*, p. 20-21.
  82. In hoofdstuk 6 wordt verder op discriminatie ingegaan.
  83. A. Hoogerwerf, *Haat tegen minderheden*, Den Haag: Boom Lemma 2011.
  84. T. Adorno e.a., *The authoritarian personality*, New York: Harper and Row 1950; M. Agoustinos & I. Walker, *Social cognition*, p. 236.
  85. A. Hoogerwerf, *Haat tegen minderheden*, Den Haag: Boom Lemma 2011, p. 56-59.

86. Zie bijvoorbeeld voor de taal van het Derde Rijk: V. Klemperer, *LT1, over de taal van het Derde Rijk*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas 2000; Zie voor racisme en taalgebruik: T. van Dijk, *Communicating Racism*, Newbury Park CA: Sage 1987. Voor de taal van extreemrechts in het minderhedendiscours in Nederland en Frankrijk in de jaren negentig, zie: I. van der Valk, *Difference, deviance, threat*.
87. A. Hoogerwerf, *Haat tegen minderheden*, p. 53-56.
88. Zie voor andere voorbeelden de achtereenvolgende jaarverslagen van het Meldpunt Discriminatie Internet, <http://www.meldpunt.nl/publicaties>.
89. R. Miles, *Racism*; S. Hall, 'Race, articulation and societies structured in dominance', in: *Sociological theories: race and colonialism*, Paris: UNESCO 1980; I. Hananford, *Race: the history of an idea in the West*; D. Goldberg, *Racist culture: philosophy and the politics of meaning*. Voor een bespreking, zie: I. van der Valk, 'Racism, a threat to global peace', in: *Journal of Peace Studies*, 8 (2003) 2, p. 45-66.
90. Vgl. M. Augoustinos & I. Walker *Social cognition*, p. 311-312; voor theorievorming over ideologie, zie: *ibid*, p. 288-312 en T. van Dijk, *Ideology, a multidisciplinary approach*, London [etc.]: Sage 1998 en J.B. Thompson, *Studies in the theory of ideology*, Cambridge: Polity Press 1984.
91. C. Allen, *Islamophobia*.
92. *Ibid*.
93. Voor een uitwerking hiervan, zie: I. Attia, *Die "westliche Kultur" und ihr Anderes: zur Dekonstruktion von Orientalismus und antimuslimischem Rassismus*, Bielefeld: transcript 2009.
94. Voor de symbolische rol die de hoofddoek in dit proces vervult, zie: V. Amiraux, 'The headscarf question: what is really the issue?', in: S. Amghar, A. Boubekeur & M. Emerson (eds.), *European Islam: challenges for public policy and society*, Brussels: Center for European Policy Studies 2007, p. 124-144; A. Moors, 'Fear of small numbers? Debating face-veiling in the Netherlands', in S. Sayyid & A. Vakil (eds.), *Thinking through islamophobia*, p. 157-165.
95. S. Fernandez, 'The crusade over the bodies of women', in: M. Malik (ed.), *Anti-muslim prejudice in the West*, p. 61-78.
96. C. Allen, *Islamophobia*.
97. Vgl. Verkiezingsprogramma's Tweede Kamerverkiezingen 2010, http://www.verkiezingsprogramma.info/component/option,com_weblinks/catid,50/Itemid,72/.
98. E.J. Brouwer, *De islam in huis: een politieke positiebepaling*, Den Haag: SGP 2005, p. 27, <http://www.sgp.nl/Media/download/8165/De%20islam%20in%20huis.pdf>.
99. Daad bij het Woord: de SGP stáát ervoor! – Verkiezingsprogramma SGP 2010-

- 2014, p. 6.
100. Ibid., p. 29.
101. Op deze jaarvergadering werd een boek over de islam van een zeventiende-eeuwse predikant besproken waarin deze godsdienst als een valse godsdienst wordt gekenschetst. 'PVV pakt dingen op die SGP nalaat' in *Reformatorisch Dagblad* 17 mei 2010.
102. Ibid., p. 31.
103. A. Geluk, 'SGP-jongeren blijven tegen moskeeën', *Nederlands Dagblad* 2 mei 2009.
104. In werkelijkheid komt de boerka in Nederland niet voor maar wordt wel door een zeer beperkt aantal vrouwen een nikaab gedragen. Voor de betekenis van de gehanteerde terminologie en een analyse van de publieke discussie over gezichtssluiers, zie: A. Moors, *Gezichtssluiers, draagsters en debatten*, 2009, <http://www.e-quality.nl/assets/e-quality/dossiers/Moslimas/Onderzoek%20Gezichtssluiers%20draagsters%20en%20debatten.pdf>.
105. Integratienota 'Sein op Oranje', SGP, oktober 2010, p. 59-61.
106. L. Branderhorst, *De verschillende gezichten van extreemrechts in Nederland op het internet, Een verkennend onderzoek naar de aard en omvang van extreemrechts in Nederland op het internet*, in opdracht van de Dienst Nationale Recherche, 2008.
107. Zie de jaarlijkse overzichten van het MDI, <http://www.meldpunt.nl/publicaties>.
108. Meldpunt Discriminatie Internet, *Jaarverslag 2009*, p. 7, <http://www.meldpunt.nl/publicaties/mdi-jaarverslag-2009>.
109. J. van der Krogt & A. Evenhuis, *Moderatiebeleid van interactieve websites*, Amsterdam: Stichting Magenta, Meldpunt Discriminatie Internet 2010, <http://www.meldpunt.nl/publicaties/onderzoek-moderatiebeleid-interactieve-websites>. Vanaf 2006 besloot het OM strafbare uitingen op het internet strenger te vervolgen.
110. Zie hierover: M. Coenders, I. Boog & W. Dinsbach, 'Discriminatie-ervaringen: een onderzoek naar ervaren discriminatie op grond van land van herkomst, geloof en huidskleur', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor Rassendiscriminatie 2009*, p. 33-74.
111. De strafbaarheid van uitingen werd door MDI vanaf 2005 apart geregistreerd. Daarom zijn over 2003 en 2004 geen gegevens in tabel en figuren opgenomen.
112. L. Branderhorst, *De verschillende gezichten van extreemrechts op het internet*, p. 169.
113. Gedaan in de (na)zomer 2011.
114. L. Branderhorst, *De verschillende gezichten van extreemrechts op het internet*, p. 38.
115. T. van Dijk, *De Rasoesl-Komrij Affaire*, Amsterdam: Critics 2003.
116. Ibid., p. 168.
117. Zie bijvoorbeeld: E. Navan, 'Kan islam verboden worden?',

- vrijevolk.com/index.php?pagina=11276; 'Schreeuw "Islamofobie" en laat de schurken van de oorlog los', <http://www.forum-voor-de-vrijheid.nl/showthread.php?t=13715>; 'Satanische afgodsdienst islam levert verscheurde mensen op en veel doden', <http://www.hetvrijevolk.com/index.php?pagina=9663>.
118. E.J. Bron, 'De re-islamisering in de nieuwe tijd', http://www.pim-fortuyn.nl/pforum/topic.asp?topic_id=68243.
119. Voor meer informatie over de internationale hoofdrolspelers in dit ideologische discours, zie: M. Car 'You are now entering Eurabië', *Race & Class*, 48 (2006) 1, p.1-22; zie ook: P. Rodrigues & W. Wagenaar, 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de pvv'.
120. Er bestaat ook een Rotterdamse studentenorganisatie die de naam Eurabië draagt; zij organiseren onder meer bijlessen voor scholieren. Deze naamgeving heeft niets van doen met het gebruik van deze term in een islamofobe ideologie, zoals hier wordt geanalyseerd.
121. Bat Ye'or, *Eurabia: the Euro-Arab axis*, Madison, NJ [etc.]: Fairleigh Dickinson University Press 2005; zie ook: O. Fallaci, *The force of reason*, New York, NY: Rizzoli International 2004.
122. 'Bat Ye'or: anti-Muslim loon with a crazy conspiracy theory named "Eurabia"', <http://www.loonwatch.com/2009/09/anti-muslim-loon-with-a-crazy-conspiracy-theory-named-eurabia/>.
123. D. Pipes, 'Europa of Eurabia', <http://dutch.faithfreedom.org/forum/viewtopic.php?f=6&t=12227&start=0>.
124. 'Eurabia', <http://dutch.faithfreedom.org/forum/viewforum.php?f=43>; Eurabië.punt.nl, <http://eurabië.punt.nl/>; E.J. Bron, 'De re-islamisering in de nieuwe tijd'.
125. E. Navan, 'Kan islam verboden worden?'. Zie ook diverse artikelen in het archief van www.Uitkijk.net.
126. M. Car, 'You are now entering Eurabië'.
127. 'Bat Ye'or: anti-Muslim loon with a crazy conspiracy theory named "Eurabia"'.
128. K. Smelik, *De zeven levens van de protocollen van de wijzen van Zion: de paradoxale geschiedenis van het belangrijkste antisemitische geschrift*, Soesterberg: Aspekt 2010.
129. 'De islamisering van nederland (voorbeelden uit de praktijk)', <http://dutch.faithfreedom.org/forum/viewtopic.php?f=25&t=10246>.
130. Voor een uitwerking hiervan, zie ook: M. Bosma, *De schijnelite van de valse munters: Drees, extreem rechts, de sixties, de Groep Wilders en ik*, Amsterdam: Bert Bakker 2010.
131. L. Lucassen & J. Lucassen, *Winnaars en verliezers: een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*, Amsterdam: Bert Bakker 2011.

132. Ibid., p. 39.
133. T. van Baarle, 'Integratie? Nee – Remigratie? Ja', 6 december 2008, <http://www.hetvrijevolk.com/?pagina=7448>.
134. H. Numan, 'Half vol of half leeg?', 25 januari 2010, <http://www.hetvrijevolk.com/index.php?pagina=10487>.
135. 'Willem zwijgt niet meer', <http://www.hetvrijevolk.com/?pagina=2799>.
136. E. Bron, 'De re-islamisering in de nieuwe tijd'; 'De vrouw in Islam', <http://dutch.faithfreedom.org/category/de-vrouw-in-islam/>; L. Nasser, 'Nee tegen integratie', <http://www.hetvrijevolk.com/?pagina=6045>; 'Het keiharde bewijs dat Mohammed een pedofiel was (FFI int.)', <http://www.dutch.faithfreedom.org/forum/viewtopic.php?t=4304>.
137. J. Schmitz, 'Job Cohen, beschermheer van de nieuwe nazi's en gestoorder dan Joran van der Sloot', <http://www.hetvrijevolk.com/index.php?pagina=11538>.
138. 'Willem zwijgt niet meer', <http://www.hetvrijevolk.com/?pagina=2799>.
139. Zie L. Lucassen & J. Lucassen, *Winnaars en verliezers: een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* p. 90-97 en 118-141 voor een overzicht van standpunten van politieke partijen hierover. Voor de geschiedenis van gastarbeid, zie onder meer: I. van der Valk, *Harde werkers: migranten van het eerste uur langs Rijn & Lek, 1945-1985*, Zutphen: Walburg Pers 2009.
140. J. Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken*, Amsterdam: De Bezige Bij 2010; C. Willemsen (red.), *Dossier Wilders: uitspraken van de meest besproken Nederlandse politicus van deze eeuw*, Schelluinen: House of Knowledge 2010; M. Fennema, *Geert Wilders: tovenaarsleerling*, Amsterdam: Bert Bakker 2010.
141. Rechtbank Amsterdam, 23 juni 2011, LJN BQ9001.
142. M. Jensen, Council of Europe, Committee on Culture, Science and Education Parliamentary Assembly, doc 12266 Islam, Islamism and Islamophobia in Europe, 25 may 2010.
143. Zie onder meer: 'Wilders herhaalt: "islamitische cultuur is achterlijk"', *de Volkskrant* 29 augustus 2010.
144. Toespraak Geert Wilders bij rechtbank 07 februari, <<http://drimble.nl/bericht/3466017>>.
145. G. Wilders, 'Genoeg is genoeg: verbied de Koran', *de Volkskrant* 8 augustus 2008.
146. G. Wilders & E. Jami, 'Wij zullen nooit zwijgen', *de Volkskrant* 29 september 2007.
147. Een gedetailleerde inhoudelijke beschrijving van de film is opgenomen in de uitspraak van de rechtbank Amsterdam in de strafzaak tegen G. Wilders, Rechtbank Amsterdam, 23 juni 2011, LJN BQ9001. Voor een weerlegging van beweringen en implicaties van de beelden uit deze film, zie Factsheet no 1 'Waarheid van

- Wilders' op basis van gegevens van de islamologen Leemhuis, Otto, Peters en Ter Borg.
148. G. Wilders, afsluiting heropend proces 7 december 2011, <http://drimble.nl/bericht/3466017>.
149. Speech G. Wilders, Rome, 25 March 2011, *Politically Incorrect*, <http://www.pine-news.org/2011/03/speech-geert-wilders-rome-25-march-2011/>.
150. Ibid.
151. G. Wilders, 'Mohammed (deel II): de islamitische invasie', www.GeenStijl.nl 6 februari 2007, cit. in Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, LJN BQ9001.
152. S. ten Hoove & R. du Pré, 'De lijsttrekkers (3): Geert Wilders: "De paus heeft gelijk"', 7 oktober 2006.
153. Partij voor de Vrijheid, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015*, p. 5, http://www.pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf.
154. *Handelingen II* 2008/09, nr. 2, p. 55.
155. S. ten Hoove, R. du Pré, 'De lijsttrekkers (3): Geert Wilders'.
156. Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, LJN BQ9001.
157. 'Nederland wordt verkocht aan de duivel Mohammed', *De Pers* 27 maart 2007.
158. 'PVV'er valt moslimvrouwen lastig en noemt hen tuig', *Elsevier* 16 juli 2011.
159. W. van Rooy & S. van Rooy, *De Islam: kritische essays over een politieke religie*, Brussel: ASP 2010.
160. 'PVV schorst medewerker na lastigvallen moslima's', *Elsevier* 16 juli 2011.
161. G. Wilders in Zakenblad 'Zoete', juni/juli 2006, cit. in M. Rabbae, Toelichting op eis tot schadevergoeding, mei 2011.
162. Partijprogramma PVV, 31 maart 2006.
163. Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, LJN BQ9001.
164. *Handelingen II* 2009/10, nr. 2, p. 67.
165. Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, LJN BQ9001.
166. Ibid.
167. Ibid.
168. Ibid.
169. Zie het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid, *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015*, 'Oplossingen', p. 15.
170. Ibid.
171. Ibid., p. 13.
172. Voor dit laatste pleitte PVV-Kamerlid Brinkman tijdens het mondelinge vragenuur in de Tweede Kamer op 11 september 2007, *Handelingen II* 2006/07,

- nr. 94, p. 5321. Ook Pvv-Kamerlid Agema liet zich in dergelijke bewoordingen uit tijdens een algemeen overleg over de Jaarnota Integratiebeleid 2007-2011, *Kamerstukken II* 2008/09, 31 268, nr. 17, p. 4, 37.
173. *de Volkskrant* 29 juni 2011.
174. 'Wilders heeft opmerkelijke nieuwjaarswens', *Algemeen Dagblad* 24 december 2010.
175. Rechtbank Amsterdam 23 juni 2011, LJN BQ9001.
176. H. Dekker, J. van der Noll & T. Capelos, *Islamofobie onder jongeren en de achtergronden daarvan*, Leiden: Universiteit Leiden, Departement Politieke Wetenschap 2007.
177. J. van Donselaar, 'Inzake islamofobie', in: C. Brants & S. van der Poel (red.), *Diverse kwesties: liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, p. 13-26; voor het fenomeen Lonsdale-jeugdcultuur, zie J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: Het Lonsdalevraagstuk*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2005, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Racistische-en-extremistische-uitingen-onder-jongeren/>.
178. I. van der Valk & W. Wagenaar, *Monitor Racisme & Extremisme: In en uit extreemrechts*, Amsterdam: Anne Frank Stichting /Universiteit Leiden 2010, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Met-hulp-stoppen-rechtsextremisten-eerder/>.
179. General Intelligence and Security Service, *Right-wing extremism and the extreme right in the Netherlands*, The Hague: General Intelligence and Security Service 2011.
180. Zie voor NVB/DNA ook: I. van der Valk & W. van der Schans, *Monitor racisme & Extremisme: Extreemrechts in Amsterdam*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2011, p. 23-30, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Extreemrechts-in-Amsterdam/>.
181. Zie voor dit debat in de internationale wetenschappelijke literatuur onder meer: U. Backes & P. Moreau, *Die extreme Rechte in Deutschland: Geschichte - gegenwärtige Gefahren - Ursachen - Gegenmassnahmen*. München: Akademie-Verlag 1994; H.-G. Betz, 'The growing threat of the radical right', in: P. Merkl & L. Weinberg (eds.), *Right-wing extremism in the twenty-first century*. London/Portland: Frank Cass 2003, p. 74-93; R. Eatwell, 'Ten theories of the extreme right', in: P. Merkl & L. Weinberg (eds.), *Right-wing extremism in the twenty-first century*, p. 47-74; P. Hainsworth, *The politics of the extreme right: from the margins to the mainstream*. London: Pinter 2000; C. Husbands, 'How to tame the dragon, or what goes around comes

- around: a critical review of some major contemporary attempts to account for extreme-right racist politics in Eastern Europe', in: M. Schain, A. Zolberg & P. Hossay (eds.), *Shadows over Europe: the development and impact of the extreme right in Western Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2002, p. 38-59; P. Ignazi, 'The extreme right: defining the object and assessing the causes', in: M. Schain, A. Zolberg & P. Hossay (eds.), *Shadows over Europe*, p. 23-37; H.-G. Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit: Begriffe - Positionen - Praxisfelder*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 2001; W. Kowalsky & W. Schroeder (eds.) *Rechtsextremismus: Einführung und Forschungsbilanz*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1994; A. Pfahl-Traughber, *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa*, Bonn: Dietz 1994; A. Pfahl-Traughber, *Rechtsextremismus: eine kritische Bestandsaufnahme nach der Wiedervereinigung*, Bonn: Bouvier 1995 (2., erw. Aufl.).
182. J. van Donselaar, *Fout na de oorlog: fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam: Bert Bakker 1991, p. 16 e.v.
183. In: H. Moors e.a., *Polarisatie en radicalisering in Nederland: een verkenning van de stand van zaken in 2009*, Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies 2009, p. 78-89, <http://www.iva.nl/uploads/documents/166.pdf>.
184. General Intelligence and Security Service, *Right-wing extremism and the extreme right in the Netherlands*, p. 5.
185. *Haarlems Dagblad* 14 juni 1982; Antifascistische onderzoeksgroep Kafka, 'Jeugd Storm Nederland', in: *Alert!*, (2008) 1 (april), http://www.xs4all.nl/~afa/alert/1_12/jsn.html. Voor de steun van het Aktiefrent Nationale Socialisten (ANS) aan Saddam Hoessein, zie ook: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: zesde rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden 2004, p. 64, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Extreemrechts-groeit/>.
186. J. van Donselaar & P. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: zesde rapportage. Annex: Ontwikkelingen na de moord op Van Gogh*, Amsterdam: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden 2004, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Ontwikkelingen-na-de-moord-op-Van-Gogh/>.
187. De citaten in deze alinea zijn ontleend aan: A. Benschop, *Kroniek van een aangekondigde politieke moord: jihad in Nederland*, z.j. p. 153-160, http://www.sociosite.org/jihad_nl.php.
188. Zie o.a.: I. van der Valk & W. Wagenaar, *Monitor Racisme & Extremisme: In en uit extreemrechts*.
189. Zie voor meer informatie over deze formaties in de tijdsperiode 1996-2010 de

- periodiek uitgebrachte rapporten van het project *Monitor Racisme & Extremisme* van de Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/>.
190. General Intelligence and Security Service, *Right-wing extremism and the extreme right in the Netherlands*, p. 8.
  191. C. Kusters, 'De kunst van het politiek verleiden', in: *Wij Europa*, 2 (2003) 7 (september), p. 15-17.
  192. C. Kusters, 'Moslimterroristen een gevaar of bondgenoot? Een overzicht van een aantal opmerkelijke gebeurtenissen uit 2004', in: *Wij Europa*, 4 (2005) 13 (maart), p. 22-25.
  193. Ibid.
  194. Ibid., p 25.
  195. C. Kusters, 'Analyse gemeenteraadsverkiezingen 3 maart 2010', in: *Wij Europa*, 9 (2010) 34 (juni), p. 13.
  196. Ibid.
  197. S. Elfassi, 'Constant Kusters, voorzitter NVU: "De media etiketteren ons als neonazi's"', *Nieuwe Revu* 18 augustus 2010.
  198. C. Kusters, 'De vaandeldragers van het neo-liberalisme', in: *Wij Europa*, 7 (2008) 25 (maart), p. 12-16.
  199. C. Kusters, 'Rechts populisten in opmars in Europa', in: *Wij Europa*, 8 (2009) 30 (juni), p. 16-21.
  200. C. Kusters, 'De film van zionist en vriend van Israël Wilders', in: *Wij Europa*, 7 (2008) 25 (maart), p. 11.
  201. 'NVU zweert nazi-spuil en optochten af', *De Pers* 9 augustus 2010.
  202. C. Kusters, 'Een korte blik op de verkiezingsprogramma's van de partijen die meedoen aan de 2^e kamer verkiezingen van 9 juni 2010', in: *Wij Europa*, 9 (2010) 34 (juni), p. 19-20.
  203. C. Kusters, 'Rechts populisten in opmars in Europa'.
  204. Zie over extreemrechts en aanpassingsbereidheid Van Donselaars theorie over het aanpassingsdilemma in: J. van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p. 16 e.v.
  205. General Intelligence and Security Service, *Right-wing extremism and the extreme right in the Netherlands*, p. 9.
  206. 'Haal de haat van straat', in: *Laagland*, (2005) 1, p. 1.
  207. 'Voorpost Nederland 30 jaar', in: *Laagland*, (2008) 3, p. 1.
  208. J. Ares 'Over djimmi's en djimmitude', in: *Revolte*, (2008) 133, p. 20-21.
  209. 'Zijn we nu in oorlog?', in: *Laagland*, (2008) 2, p. 1.
  210. Limenas, 'De Turken komen', in: *Revolte*, (2007) 130, p. 20.

211. Persbericht Voorpost: Voorpost start campagne tegen moslimextremisme, 4 februari 2005, <http://www.nieuwsbank.nl/inp/2005/02/04/Q006.htm>.
212. '23 september: demo tegen islamisering', in: *Laagland*, (2007) 6, p. 2.
213. Zie bijvoorbeeld: *Revolte*, (2008) 133, voorblad.
214. Kafka, 'Rechtsextremisten steunen Geert Wilders', 20 januari 2010, <http://kafka.antenna.nl/?p=293>.
215. 'Supers doelwit van extreemrechtse actie', *Vleesmagazine*, 25 juni 2009, <http://www.vleesmagazine.nl/nieuws/supers-doelwit-van-extreem-rechtse-actie-7024.html>; G. de Wit, 'Extreemrechts op de bres voor dierenrechten?', *Doorbraak* 20 januari 2009, <http://www.doorbraak.eu/content/view/87/4/>.
216. F. van der Kooi, *Redactioneel*, in: *Laagland*, (2010) 5, p. 1.
217. I. van der Valk en W. van der Schans, *Extreemrechts in Amsterdam*, Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2011, p. 26-35.
218. Zie voor de bredere ideologische context ook: J. van Donselaar, 'Rechts radicalisme', in: H. Moors e.a., *Polarisatie en radicalisering in Nederland*, p. 77-98.
219. 'Koran of Weg met ons', in: *De Nationale Amsterdammer*, (2009) 3, p. 10-11.
220. Het aanpassingsdilemma speelt hierbij een rol; J. van Donselaar, *Fout na de oorlog*.
221. Desalniettemin is er een gebrek aan officiële statistieken. Zo worden volgens gegevens van de OSCE/ODIHR in Frankrijk, Duitsland, Italië, Griekenland en Spanje geen afzonderlijke data verzameld over islamofobe geweldsdaden. Slechts in enkele landen en zeer recent wordt deze vorm van racisme apart gevolgd via monitorstudies. Voor gevallen van islamofob geweld in de westerse wereld in de periode sinds 2001, zie: Entries in anti Muslim violence (533): veiled Muslim women are under attack in the UK claims new research, <http://www.islamophobia-watch.com/islamophobia-watch/category/anti-muslim-violence?currentPage=12>. Islamophobia Watch heeft over de afgelopen negen jaar 367 berichten uit de pers over dergelijke gevallen van geweld tegen moslims en islamitische objecten geïnventariseerd. Zie ook: M. McClintock & P. LeGendre, *Islamophobia: 2007 hate crime survey*, New York, NY: Human Rights First 2007, p. 3-6, <http://www.humanrightsfirst.org/wp-content/uploads/pdf/07601-discrim-hc-islamophobia-web.pdf>; *Islamophobia: 2008 hate crime survey*, New York, NY: Human Rights First 2008, <http://www.humanrightsfirst.org/our-work/fighting-discrimination/2008-hate-crime-survey/2008-hate-crime-survey-muslims/>. Zie ook: *The status of Muslim civil rights in the United States 2006*, Washington, DC: Council on American-Islamic Relations 2006, <http://www.cair.com/pdf/2006-CAIR-Civil-Rights-Report.pdf>; P. Heymann, *Muslims in America after 9/11: the legal situation*, [s.a.: s.n., ca. 2006], <http://www.ces.fas>.

- harvard.edu/conferences/muslims/Heymann.pdf.
222. Zie o.a.: S. Allievi, *Conflicts over mosques in Europe: policy issues and trends*, London: Alliance Publishing Trust 2009, <http://www.alliancepublishing.org/conflicts-over-mosques-in-europe-policy-issues-and-trends/>; H.-G. Betz & S. Meret, 'Revisiting Lepanto: the political mobilization against Islam in contemporary Western Europe', in: M. Malik (ed.), *Anti-muslim prejudice in the West*, p. 104-125; K. Sammet, 'Religion oder Kultur? Positionierungen zum Islam in Gruppendiskussionen über Moscheebauten'; J. Kübel, "'moschee.ade oder moschee.at": eine Konfliktanalyse auf der Suche nach Islamophobie in Österreich', in: J. Bunzl & F. Hafez (Hrsg.), *Islamophobie in Österreich*, p. 127-143; F. Hafez & R. Potz, 'Moschee- und Minarettbauverbote in Kärnten und Vorarlberg', in: J. Bunzl & F. Hafez (Hrsg.), *Islamophobie in Österreich*, p. 144-156; V. Geisser, *La nouvelle islamophobie*; L. Fekete, *A suitable enemy*, p. 129-131; L. Fekete, 'Cultural cleansing?', in: *European Race Bulletin*, (2008) 62, <https://www.irr.org.uk/cgi-bin/news/open.pl?id=11904>. Voor anti-moskee geweld in 2010, zie de Country Profiles op de website Euro-Islam.info, <http://www.euro-islam.info/country-profiles/> en Map Nationwide Anti-Mosque Activity op de website van de American Civil Liberties Union, <http://www.aclu.org/print/map-nationwide-anti-mosque-activity>.
223. H.-G. Betz & S. Meret, 'Revisiting Lepanto'.
224. Ibid.
225. M. Kamali, *Racial discrimination: institutional patterns and politics*, New York/London: Routledge 2009.
226. 2008 CCIF report on islamophobic acts in France, <http://www.euro-islam.info/2009/05/03/2008-ccif-report-on-islamophobic-acts-in-france/>.
227. Map: Nationwide anti-mosque activity, <http://www.euro-islam.info/2010/09/27/map-nationwide-anti-mosque-activity/>.
228. Entries in anti Muslim violence (533): veiled Muslim women are under attack in the UK claims new research, <http://www.islamophobia-watch.com/islamophobia-watch/category/anti-muslim-violence?currentPage=12>.
229. Deze daad leidde tot vreselijke gevolgen toen Afghansen na een demonstratie bij het VN-kantoor in Mazar-i-Shariff zeven VN-functionarissen vermoordden.
230. Map: Nationwide anti-mosque activity, <http://www.euro-islam.info/2010/09/27/map-nationwide-anti-mosque-activity/>.
231. Ook voor 2009 en 2010 lopen de gegevens uiteen. Volgens Poldis kwam moskee in 2009 zestien keer en in 2010 veertien keer voor als locatie van incidenten terwijl dit volgens mijn gegevens respectievelijk negentien keer en elf keer het geval was. Ter vergelijking: in 2008 waren volgens Poldis synagogen vier keer, in 2009

- veertien keer en in 2010 drie keer de locatie van discriminatoire incidenten. Het CIDI vermeldt in het rapport *Monitor antisemitische incidenten in Nederland: 2010* voor 2008 twee, voor 2009 negen en voor 2010 zeven gevallen van bekladding of vernieling van synagogen, begraafplaatsen of monumenten, <http://www.cidi.nl/files/get/2170.pdf>. W. de Wit & E. Sombekke, *Poldis 2010: criminaliteitsbeeld discriminatie*, Nijmegen: Radboud Universiteit, ITS 2011, p. 14, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2011/07/08/poldis-2010-criminaliteitsbeeld-discriminatie.html> Voor een nadere beschouwing van aspecten van onderrapportage in relatie tot Poldis, zie: W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2009'.
232. Volgens gegevens van het onderzoeks- en adviesbureau Zasja heeft zich dit in Noord-Holland in de afgelopen jaren diverse keren voorgedaan. Zie ook: *Handelingen II 2010/II*, nr. 18, p. 24-38.
233. Voor andere factoren die mogelijke verschillen verklaren, zie: W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2009'. Het EU-MIDIS onderzoek 2009 geeft aan dat in verschillende Europese landen tussen 53% en 98% van de slachtoffers van interpersoonlijk geweld dit niet meldt. Hiervoor worden verschillende redenen genoemd: discriminatie wordt ervaren als deel van het dagelijks leven, melding zou niets uitmaken of men is zich er niet van bewust dat het illegaal is.
234. J.P.L.M. van Oudenhoven e.a., *Nederland deugt*, Assen: Koninklijke Van Gorcum 2008, p. 55.
235. J. van Donselaar & P.R. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: vijfde rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2002, p. 9, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Minder-racistische-en-extreemrechtse-uitingen/>. Ook in andere Europese landen waren moskeeën doelwit en gingen soms in vlammen op, zie hiervoor: K. Huig & I. van der Valk, 'Islam als stigma', p. 175.
236. J. van Donselaar & P. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: vijfde rapportage*, p. 24; J. van Donselaar & P.R. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: Racistisch en extreem rechts geweld in 2002*, Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden 2003, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/Toename-antisemitisme/>.
237. 'Moskeeën in Amsterdam vrezan aanslagen', *Het Parool* 9 december 2010.
238. *Handelingen II 2010/II*, nr. 18, p. 24-38.
239. W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2007'.
240. Shadid & Van Koningsveld vermelden dit voorval. Zie: W. Shadid & P. van Ko-

- ningsveld, *De mythe van het islamitische gevaar: hindernissen bij integratie*, Kampen: Kok 1992, p. 20.
241. J. van Donselaar & P. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: vijfde rapportage*, p. 31.
242. J. van Donselaar & P. Rodrigues, *Monitor racisme & extreem rechts: zesde rapportage*, p. 60.
243. S. Allievi, *Conflicts over mosques in Europe*.
244. J. Cesari, *When Islam and democracy meet*, p. 125-140.
245. E. Erkocu & C. Bugdaci, *De moskee: politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*, Rotterdam, NAi 2009.
246. W. Wagenaar & J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2007', in: J. van Donselaar & P. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme: achtste rapportage*, p. 36.
247. J. Cesari, *When Islam and democracy meet*, p. 131-133.
248. In S. Allievi, *Conflicts over mosques in Europe: policy issues and trends*, p. 63. Vgl. het gebruik door Geert Mak van 'handelaren in angst'. Zie: Geert Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, Amsterdam [etc.]: Atlas 2005.
249. H.-G. Betz & S. Meret, 'Revisiting Lepanto', p. 118.
250. F. Hafez & R. Potz, 'Moschee- und Minarettbauverbote in Kärnten und Vorarlberg'; J. Cesari, *When Islam and democracy meet*.
251. J. Cesari, *When Islam and democracy meet*, p. 131-133.
252. W. Shadid & P. van Koningsveld, *De mythe van het islamitische gevaar*, p. 20.
253. Het is waarschijnlijk dat er veel vaker bezwaren zijn gemaakt tegen bouwvergunningen en/of brieven zijn gericht aan v & w die niet zijn gerapporteerd in de pers en waarover ik dus geen informatie heb.
254. Zie J. Kik & S. Spoelstra, *Discriminatiemonitor Woonomgeving Hollands Midden en Haaglanden 2009*, Den Haag: Bureau Discriminatiezaken 2009, p 30-35.
255. Verkiezingspamflet, <http://www.geertwilders.nl/index.php>.
256. Verkiezingsprogramma PVV 2010-2015.
257. Het gaat hier om interventies die in de betreffende periode werden besproken in de geschreven pers. Dit overzicht is mogelijk niet volledig omdat niet altijd alle interventies de krant halen.
258. 'Hero Brinkman over moskee Vlaardingen', *Metro* 4 juni 2007.
259. 'Protest tegen Edese moskee afgewezen', *Nederlands Dagblad* 7 februari 2008.
260. 'Beweging ontmaskerd, "Verdachte moskeeën dicht"', *De Telegraaf* 7 september 2008.
261. 'Vragen fractie Wilders over moskee Klarendal', *De Gelderlander* 4 oktober 2008.

262. 'VVD en PVV tegen geld voor moskee', *Het Parool* 26 juni 2009.
263. 'PVV wil intrekken bouwvergunning "monstermoskee"', *Sleutelstad* 27 oktober 2010.
264. De Partij voor de Vrijheid doet in alle provincies mee aan de Provinciale Statenverkiezingen, <http://www.pvvprovincialestaten.nl/>.
265. 'Laurence Stassen lijsttrekker PVV Limburg', *de Volkskrant* 10 december 2010.
266. 'PVV-lijsttrekkers Provinciale Staten bekend', *de Volkskrant* 10 januari 2011.
267. 'Ronald Beimers Drentse PVV-lijsttrekker', *Assen.nu* 6 januari 2011.
268. 'PVV strijdt ook in Zuid-Holland tegen islamisering', *RTV Rijnmond* 17 januari 2011.
269. 'Haagse raad: moskeeverbod PVV discriminatie', *de Volkskrant* 14 februari 2011.
270. 'Oppositie verwijt PVV-Limburg haat zaaien', *Trouw* 13 mei 2011.
271. 'Financiering moskee in nevelen gehuld', *Almere Vandaag* 3 juni 2011.
272. 'PVV: EU-subsidie moskeegebouw Amsterdam moet terug', *de Volkskrant* 30 juni 2011.
273. 'PVV mengt zich in discussie over Hillegomse moskee', *Haarlems Dagblad* 13 juli 2011.
274. 'Wilders: niet verantwoordelijk, links speelt "vals politiek spelletje"', *NRC-Handelsblad*, 1 augustus 2011.
275. K. Groenendijk en T. Spijkerboer, 'Regulering van migratie en integratie à la Wilders: mag het, kan het en helpt het?', in: *Nederlands juristenblad*, 85 (2010) 36, p. 2347-2352.
276. A. Terlouw *Gelijkheid en diversiteit in de multiculturele samenleving*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2010, p. 8-9.
277. *Ibid.*, p. 10.
278. M. Kamali, *Racial discrimination: institutional patterns and politics*.
279. A. Terlouw, *Gelijkheid en diversiteit in de multiculturele samenleving*, p. 44.
280. Zie voor een uitvoerige bespreking van het nationale, Europese en internationale juridische kader van de wetgeving tegen discriminatie: A. Terlouw, *Gelijkheid en diversiteit in de multiculturele samenleving*.
281. 'Mensenrechten en Gelijke behandeling', in: Commissie Gelijke Behandeling, *Jaarverslag 2010*, p. 77-80, <http://www.cgb.nl/StippWebDDL/Resources/Handlers/DownloadBestand.ashx?ID=480>.
282. Zie voor een overzicht de tweejaarlijkse *Monitor racisme & extremisme*-rapporten die tussen 1995 en 2010 werden uitgebracht door de Anne Frankstichting/Universiteit Leiden, <http://www.annefrank.org/nl/Wereldwijd/Monitor-Racisme-Homepage/Onderzoeken/>.

283. Commissie Gelijke Behandeling, *Jaarverslag 2010*, p. 22.
284. A. Terlouw, *Gelijkheid en diversiteit in de multiculturele samenleving*, p. 183-186.
285. Verklaring vvd, pvv, cda, in Gedoogakkoord vvd-pvv-cda, Bijlage I, p. 20, 30 juli 2010.
286. <http://pvv.nl/index.php/component/content/article/36-geert-wilders/4617-speech-geert-wilders-in-berlijn-3-september-2011.html>.
287. pvv *Verkiezingsprogramma 2010-2015*, p. 13-15.
288. *Kamerstukken II*, 2010-2011, 32 824, nr. 1 (Integratienota Integratie, binding, burgerschap).
289. In het verleden was deze termijn ook vijf jaar. Deze bepaling werkt vooral nadelig uit voor partners, vooral vrouwen, die willen scheiden. Omdat zich vaak schrijnende situaties voordeden, in het bijzonder waar sprake was van huiselijk geweld (ging de vrouw bij de man weg dan verloor ze ook haar verblijfsstatus) werd deze termijn in het verleden naar drie jaar teruggebracht.
290. Een vergelijkbare bepaling in Denemarken leidde tot schrijnende situaties voor gemengde echtparen die zich gedwongen zagen om hun toevlucht te zoeken tot net over de grens om hun wens te kunnen realiseren om in het geboorteland van een van hen te werken.
291. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2007, p. 181.
292. *Ibid.*, p. 180-186.
293. *Ibid.*, p. 190.
294. *Kamerstukken II*, 2010-2011, 32 824, nr. 1, p. 1.
295. *Ibid.*, p. 5.
296. *De Volkskrant* 16 augustus 2011.
297. Er zijn naar schatting 100 fulltime en 400 parttime draagsters van deze gezichtsbedekkende sluiers in Nederland, die door deze sanctie worden getroffen; A. Moors, *Gezichtssluiers, draagsters en debatten*, p. 29.
298. De opmerkelijke toevoeging 'cultureel bepaald' bij huiselijk geweld werd gebruikt in het gedoog- en regeerakkoord maar keert in de integratienota niet terug.
299. F. Bolkestein in *Nieuwsuur*, 21 mei 2011.
300. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*.
301. K. Groenendijk en T. Spijkerboer, 'Regulering van migratie en integratie à la Wilders: kan het, mag het en helpt het', p. 2347-2352.
302. *Ibid.*, p. 2352.
303. FORUM Monitor, *Allochtonen op de Arbeidsmarkt, 3e kwartaal 2010*, Utrecht: FORUM 2010.

304. F. Bovenkerk, M. Gras & D. Ramsøedh, *Discrimination against migrant workers and ethnic minorities in access to employment in the Netherlands*, Geneva: International Labour Organization 1995.
305. E. Nievers & I. Andriessen (red.), *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt 2010*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2010.
306. I. Andriessen, E. Nievers, L. Faulk & J. Dagevos, *Liever Mark dan Mohammed: onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2010.
307. I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*.
308. *Ibid.*, p. 92.
309. Tenzij anders is aangegeven zijn de gegevens in deze paragraaf ontleend aan de bovengenoemde monitor arbeidsmarktstudies van het SCP.
310. 'Mensenrechten en gelijke behandeling', in: Commissie Gelijke Behandeling, *Jaarverslag 2010*, p. 77-80.
311. J. Klaver e.a., *Etnische minderheden op de arbeidsmarkt*, Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek 2005.
312. R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer, *De sociale staat van Nederland*, Den Haag: SCP 2009, p. 125-154.
313. M. Braakman, 'Onderwijs', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*, p. 75-88.
314. I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*.
315. CGB-advies 2008-03; CGB-oordeel 2008-153.
316. M. Braakman, 'Onderwijs', p. 85.
317. R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer, *De sociale staat van Nederland*, p. 138.
318. L. Herweijer, *Gemengd leren: etnische diversiteit en leerprestaties in het basis- en voortgezet onderwijs*, Den Haag: SCP 2011.
319. 'Mensenrechten en gelijke behandeling', in: Commissie Gelijke Behandeling, *Jaarverslag 2010*, p. 77-80; A. Terlouw, *Gelijkheid en diversiteit in de multiculturele samenleving*, p. 117.
320. G. Walz & J. Kik, 'Huisvesting en Woonomgeving', in: I. Boog e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*, p. 101-115. Tenzij anders aangegeven zijn de gegevens in deze paragraaf aan dit hoofdstuk uit de Monitorstudie ontleend.
321. Open Society Institute, *Muslims in Rotterdam*, Open Society Foundations, 2010, p. 75.
322. Open Society Institute, *Muslims in Europe*, Open Society Foundations, 2010, p. 151.
323. M. Coenders & I. Boog & W. Dinsbach, 'Discriminatie-ervaringen' in: I. Boog

- e.a. (red.), *Monitor rassendiscriminatie 2009*, p. 53-55.
324. J. Petovic, 'Inspectie grijpt in bij weigeren van allochtone leerling', *Trouw* 28 september 2011.
325. Cecilia Malmstrom, speech bij de lancering van het Radicalisation Awareness Network 9 sept. 2011, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/11/568>.
326. B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed*, Amsterdam: De Bezige Bij 2011.
327. R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*, Amsterdam: Atlas 2010.
328. B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden?*, p. 105.
329. R. Bloul, 'Anti-discrimination Laws, Islamophobia, and Ethnicization of Muslim Identities in Europe and Australia'.
330. Voorheen werd door politiediensten de discriminatiegrond 'joods zijn' gebruikt onder de algemene categorie 'discriminatie op grond van godsdienst'. Zie: W. de Wit & E. Sombekke, *Poldis 2010: criminaliteitsbeeld discriminatie*, p. 27.

Lijst van afkortingen

ACLU	American Civil Liberties Union
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
AWGB	Algemene wet gelijke behandeling
B&W	Burgemeester en Wethouders
CCIF	Comité Contre l' Islamophobie en France
CDA	Christen Democratisch Appel
CIDI	Centrum Documentatie Informatie Israël
CERD	Committee on the Elimination of Racial Discrimination
CGB	Commissie Gelijke Behandeling
DNA	De Nieuwe Amsterdammer
ECRI	European Commission against Racism and Intolerance
EU	Europese Unie
IVBPR	Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
ILO	International Labour Organization
IVUR	Internationaal Verdrag inzake de Uitbanning van Rassendiscriminatie
LECD	Landelijk Expertise Centrum Discriminatie
LJN	Landelijk Jurisprudentie Nummer
MDA	Meldpunt Discriminatie Amsterdam
MDI	Meldpunt Discriminatie Internet
MDTB	Met de Dieren Tegen de Beesten
NA	Nationale Alliantie
NJN	Nationale Jeugd Nederland
NNP	Nieuwe Nationale Partij
NSA	Nationaal-Socialistische Aktie
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NVB	Nationalistische Volks Beweging
NVU	Nederlandse Volks-Unie
OM	Openbaar Ministerie
PVV	Partij voor de Vrijheid
Rb	Rechtbank
SCP	Sociaal Cultureel Planbureau

SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SIOE	Stop Islamisation of Europe
TK	Tweede Kamer
VN	Verenigde Naties
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WWB	Wet werk en bijstand

Over de auteur

Dr. Ineke van der Valk is onderzoeker, gespecialiseerd in etnische diversiteit, racisme en extremisme. Zij studeerde onderwijskunde en etnische studies en promoveerde in het raakvlak van sociale wetenschappen en tekstwetenschap op een vergelijkend onderzoek naar beeldvorming over etnische kwesties in de politiek in Nederland en Frankrijk in de jaren negentig, met speciale aandacht voor extreemrechts: *Difference, Deviance, Threat* (Amsterdam, 2002). Voorheen werkte zij onder meer bij de afdeling Onderzoek van de Anne Frank Stichting. Ook deed zij onderzoek bij de Universiteit van Amsterdam, waar zij in samenwerking met de Universiteit van Wenen deelnam aan internationale projecten op het gebied van racisme. Haar eerdere publicaties gaan over radicalisering, extremisme, racisme, mensenrechten, burgerschap en inburgering, het minderhedenvertoog, de geschiedenis van migranten en onderwijs en opvoeding. Zij schreef onder meer *Harde Werkers, de geschiedenis van migranten langs Rijn & Lek (1945-1985)* (Walburgpers & Meander 2009) en is co-auteur van de publicaties *In en Uit Extreemrechts* (2010) en *Extreemrechts in Amsterdam* (2011), beide uitgaven van de *Monitor Racisme & Extremisme* van de Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.

Over EMCEMO

Dit boek is mede tot stand gekomen door een opdracht van EMCEMO.

Het Euromediterraan Centrum Migratie & Ontwikkeling (sinds 1998) is een onafhankelijk, transnationaal informatie- en expertisecentrum. Het centrum richt zich op de relatie tussen Euromediterrane migratie en de sociale ontwikkeling van de herkomstgebieden van migranten. Daarnaast richt het zich op de stimulering van de maatschappelijke participatie van de Marokkaanse diaspora in de vestigingslanden. De focus ligt op het bereiken en betrekken van de bevolking in de landen van herkomst en van de migranten in Europa en op het bevorderen van de onderlinge samenwerking.

Missie

Vanuit respect voor verschil en een positieve waardering van diversiteit, streeft EMCEMO naar een wereld waarin burgers – in het bijzonder in Nederland en Marokko – ongeacht hun religieuze, culturele en politieke achtergronden en ongeacht hun geslacht en seksuele voorkeur, gelijke kansen hebben op politieke en maatschappelijke participatie.

Doelstellingen

In relatie tot Nederland en Europa:

1. Verbetering van de maatschappelijke positie van de Marokkaanse diaspora in Nederland op het gebied van onderwijs, arbeid en politieke participatie.
2. Migranten in de westerse landen stimuleren om maatschappelijk actief te zijn en zich voor samenlevingsopbouw in te zetten.
3. Bevordering van het harmonieus samenleven van verschillende bevolkingsgroepen en tegengaan van discriminatie en racisme.
4. Preventie en tegengaan van alle vormen van extremisme, religieus en anderszins.

In relatie tot Marokko:

5. Bijdragen aan de economische, sociale, politieke en culturele ontwikkeling van de zuid-mediterrane landen, in het bijzonder Marokko.

6. Invulling geven aan het begrip transnationaal burgerschap vanuit het idee dat in Europa verblijvende (Marokkaanse) migranten een rol kunnen vervullen als intermediairs en actieve deelnemers in de ontwikkeling van democratie en de opbouw van een *civil society*. Zij kunnen een unieke brugfunctie vervullen tussen Noord en Zuid.

Werkwijze

- Ontwikkelt projecten.
- Geeft gevraagd en ongevraagd voorlichting en advies.
- Ontwikkelt en stimuleert samenwerkingsverbanden en netwerken.
- Stimuleert meningsvorming en dialoog door de organisatie van debatten.

De organisatie hecht veel belang aan samenwerking om krachten te bundelen en tegenstellingen te overbruggen. Daarom werkt EMCEMO samen met tal van maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, politieke partijen, lokale overheden, vrouwenorganisaties, de politie, religieuze organisaties van moslims, joden en christenen, organisaties van homoseksuelen, mensenrechten- en migrantenorganisaties en burgers in Noord en Zuid.